

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿੰਤਨ

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ

7734

Forwarded free of Cost, and with the
Education,

DONATION

ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ

7734

DONATION

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ

ਪੀਐਚ.ਡੀ.

ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

GURBANI CHINTAN
(Essays on Gurmat Philosophy)
by Dr. Dewan Singh

1992

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ
42, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ,
ਡਾ. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143002

ਛਾਪਕ
ਐਮ. ਐਸ. ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼
ਬੈਂਕ ਸਾਈਡ ਸਿਟੀ ਲਾਈਟ ਸਿਨੇਮਾ,
ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਮੁੱਲ : 60 ਰੁਪਏ

Forwarded free of Cost, and with
Complimentary of Dept. of Education
Government of India, New Delhi.

ਤਰਤੀਬ

- ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ/9
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ/12
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ-21
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ/39
ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ/44
ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸੈਲੀ/64
ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਰ : ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ/69
ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਧਿਐਨ/87
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ : ਕਾਵਿ ਮੁਲੰਕਣ/95
ਸੁਖਮਨੀ : ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ/104
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ/111
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ/118
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ/128
ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਰਤਿਤਵ/133
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਕਲਪ/137
ਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਰਿਚਯ/143

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ

ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਪੰਥ (ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨੀ)
ਮੇਰੀ ਸਾਹਿੱਤ ਯਾਤਰਾ
ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ
ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ
ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ
ਦਸਮ ਗੁਰੂ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ
ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ
ਹਮ ਸੰਤਨ ਕੀ ਰੇਨੁ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

Guru Nanak's Message in Japji
Guru Nanak and Indian Mystic Tradition
What is Mysticism ?
Essentials of Sikhism (in the press)
Mysticism of Guru Nanak (in the Press)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਨ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਇਆ, ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਰਬ-ਸਿੱਧ ਤੇ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮੁੱਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕੀਮਤੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਸਾ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨੇੜਤਾ ਜਾਂ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਕ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਰੋਤ ਅਨਿਵਾਰਯ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਤਮਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਵੀਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਉਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਬਲ ਦਿਤਾ ਜਾਏ, ਥੱਕਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਸੰਕੀਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਰਬ-ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਵ-ਵਿਆਪੀ ਪਕੜ

ਰਖਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਘਾਤ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ-ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ

ਜਿਸ ਕੌਮ ਨੇ ਆਪ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਨਿੱਜੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕੋਈ ਕੌਮ ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿਆਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਮੁਖੀ ਜਾਂ ਆਰਥਕ-ਭਾਵੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇ, ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਤਮਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਛਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਇਕ ਵਕਤੀ ਰੁਜ਼ਹਾਨ ਹੈ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਸੰਤੁਲਣ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਘਟਦਾ ਜਾਏਗਾ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਕਠਿਨਤਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ “ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ” ਅਤੇ “ਸਚੀ ਬਾਣੀ” ਆਖ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਪੁਨਾ :

ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ । ਜਿਨ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ।

ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਓ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ।

ਬਾਣੀ ਤਾ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰ ਬਾਣੀ ।

ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਮੁਹਰ ਛਪ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਵ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਤਰ ਅਜੇਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਇਸ ਮਧ ਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਰਮ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠਗਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਾਰੀਕੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਠਿਨ ਮੰਨਿਆ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਸੰਜਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਬੰਦਸ਼ (Compulsion) ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਤੇ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਪੌਸਟ-ਗਰੈਜੂਏਟ ਸਤਰ ਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ (specialized) ਅਧਿਐਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਯੋਗਤਮ ਢੰਗ ਲੱਭਣ ਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਪਾਠਗਤ (textual) ਆਧਾਰ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਕਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਕੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਵੀ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਜਪੁਜੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਬਾਰਮਾਹ ਤੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀਆਂ ਕੌਰਸ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਹਾਇਤਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖ ਲੱਭ ਕੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿੱਤ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ (apathy) ਤੇ ਅਵੇਸਲਾਪਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ ਵਲੋਂ ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਧਿਆਪਕ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਸਮੱਸਿਆ ਠੀਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਆਖਿਆ, ਟੀਕੇ, ਅਰਥ-ਬੋਧ, ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੇ ਸ਼ੁਧ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਆਲੋਚਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਕ-ਰਚਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ

ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਸਨ, ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਯੁਗ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਸੰਚਾਲਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਸੂਤ੍ਰਧਾਰ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਸ਼ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਹਰ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਕੇਤ ਜੋ ਇਬਨੁਲ ਅਰਬੀ ਨੇ ਪਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੀ 'ਮਰਦਿ ਕਾਮਿਲ' ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ। ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ, ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ' ਵਿਚੋਂ :

ਫਿਰ ਉਠੀ ਆਖਰ ਸਦਾ ਤੋਹਿਦ ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਸੇ।

ਹਿੰਦ ਕੋ ਇਕ ਮਰਦਿ ਕਾਮਿਲ ਨੇ ਜਗਾਇਆ ਖਾਬ ਸੇ।

ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਰਤੱਵ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰਤੱਵ ਵੀ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਦੇਣ, ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਯੋਗਦਾਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਣਾ ਲਗ ਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤਿ ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਅਗੰਮੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬੁਧੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਕੱਥ ਤੇ ਅਗੋਚਰ ਕਹਿਣਾ

ਉਚਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ਕਹਾ ਹਉ ਮੀਆ ਤੇਰੀ ਕਵਨ ਵਡਾਈ ॥

ਜੋ ਤੂ ਦੇਹਿ ਸੁ ਕਹਾ ਸੁਆਮੀ ਮੈ ਮੂਰਖੁ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥

(ਬਿਲਾਵਲ)

ਇਹੋ ਗੱਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਘਟਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਲਤਾਨ ਰੂਪ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ 'ਮੀਆ' ਆਖ ਕੇ ਨਿਸਚਤ ਕਰਦੇ ਹਨ²।

ਜੋ ਰੂਪਕ ਮੈਕਾਲੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ 'ਕਾਲੋਸਸ' ਆਖ ਕੇ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਰਾਟਾਕਾਰ ਹੋਂਦ, ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਇਹ ਰੂਪਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਤੇ ਢੁਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਗੂਣੇ ਤੇ ਅਸਮਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਜਦ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਅਨੁਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਡੇਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਗਾਇਆ। ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅਲਪਗਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤਾਰਾ-ਮੰਡਲ ਇਸ ਗਿਆਨ-ਮਈ ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਕ ਦਮ ਫੁੱਟ ਗਏ।

ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿੱਤਕਤਾ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਬੁੱਕਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀ 'ਮ੍ਰਿਗਾਵਲੀ' (ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਥਲ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਿਥਲ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁੰਜ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਨ) ਭਾਤੀ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਅਧੀਰਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡ ਗਈ³।

ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲਈ ਇਕ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। 'ਬਾਬਰ ਵਾਣੀ' ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਗਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਰਾਟ ਬਾਬਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਵੀ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ ॥

ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੋਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨ ਆਇਆ ॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ ॥

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ ॥

(ਆਸਾ)

ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਨਿਤਾਣੀ ਕੌਮ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਸਕ ਜਰਵਾਣੇ ! ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਸਮਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸੀ, ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਏਨੀ ਦਲੇਰੀ ਹੋਵੇ⁴। ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ

ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚੁ ਕੀ ਬੋਲਾ ॥

(ਤਿਲੰਗ)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਗ ਭਗ ਚੁੱਪ ਹਨ।

ਇਹ ਅਦੁਤੀ ਦਲੇਰੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਨਿਰਮਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਸਤਹ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਵਾਲਾ ਤਿੱਖਾਪਨ ਸੀ⁵। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਉਠੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਮੁਲਾਣਿਆਂ, ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ? ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੁਰਖਿਅਤ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਦੇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਭੂਚਾਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦਮ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਇਕ ਲਲਕਾਰ ਸੀ :

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ ॥

ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ ॥

(ਵਾਰ ਮਲਾਰ)

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ

ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥

ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ

ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ ॥

ਹਉ ਭਾਲਿ ਵਿਕੁਨੀ ਹੋਈ ॥

ਆਧੋਰੈ ਰਾਹੁ ਨ ਕੋਈ ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ)

ਸੱਚ ਨੂੰ ਚੰਦਰਮਾ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦੇਣੀ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ। ਸਚਾਈ ਤੇ ਧਰਮ ਇਉਂ ਅਲੱਪ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਖੰਡ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਏ ਹੋਣ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਕੂੜ ਦੀ ਮੱਸਿਆ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਘੋਰ ਅੰਧੇਰੇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸ਼ੋਕਾਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰਮੁਖ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ।

ਬਾਬਾ ਦੇਖੋ ਧਿਆਨ ਧਰਿ ਜਲਤੀ ਸਭਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਿਸਿ ਆਈ ॥

ਬਾਝਹੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰਿ ਹੈ, ਹੈ ਹੈ ਕਰਦੀ ਸੁਣੀ ਲੁਕਾਈ ॥

(ਵਾਰ 1, 24)

ਕਾਰਲਾਈਲ ਨੇ ਜਦ 'ਨਾਇਕ' ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਵੀਮਾਰ' ਵਿਚ ਨੈਪਲੀਅਨ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਗੋਟਏ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇੰਨੇ ਬਿੰਨ ਇਹੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਜਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੇਤੂ ਸਮਰਾਟ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਦੀਵਤਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਤਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਤੱਤ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਰਗਟਾ ਸੀ। ਜੋ ਕੋਈ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਅਚੂਕ ਬਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਂਦਾ। ਜੋ ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਉਹ ਸਦਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮ ਮਰਾਗ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਜਯ ਤੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨ ਕਿਛੁ ਕਰਮੁ ਨ ਜਾਣਾ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ਤੇਰੀ ॥

ਸਭ ਤੇ ਵਡਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਾਖੀ ਮੇਰੀ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੀਮਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਪੀਉਂਦਾ ਦੇ ਕਾ ਬੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ ॥

ਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ॥ (ਗਉੜੀ)

ਇਹ ਅਦੁੱਤ। ਖਜਾਨਾ ਸਚਮੁਚ ਅਮੁਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਚਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

—2—

ਮੌਲਿਕਤਾ

ਹਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਅਨੂਠਾਪਨ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨਤਾ ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਪੂਰਵਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਚਮਤਕਾਰ, ਇਕ ਮਹਾਨਤਾ ਘਟਨਾ (Phenomenon) ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਸੀ। ਕੋਈ ਰਸਮੀਪਨ, ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਕ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਗਟਾ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਮੰਡਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵਾਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਅਮਰੀਕਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਥੋਰੋ (thorow) ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਏਨਾ ਨਵੀਨ ਤੇ ਅਛੋਹ ਸੀ, ਏਨਾ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਪੂਰਵ ਕਿ ਮਾਨੋ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲੈ ਕੇ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨੇ, ਸਾਖਿਆਤ; ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਭਿੱਜ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਕੋਈ ਆਤਮਕ ਤੱਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬੰਧਨ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ—ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਚਿਤਵ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਲੂਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਯੁੱਗ-ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ

ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵਨ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੋਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਉਸ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਰ ਤਿੱਖੇ ਜਾਂ ਮਧਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੰਡਿਆ । ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਾਜੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਪਰਮ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਸਦਾ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ।

ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਗੂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਿਸ਼ੰਗ ਤੇ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਏਨਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਨ । ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੁਰਨਾ ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲਈ ਦੇਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਪਦਾਰਥਕ ਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਤਮਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਤੇ ਪਰਿਸ਼ਰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮਾਨੋਂ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਹੁਤੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਵੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੋਧ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਇਦ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹੋਂਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਲੰਮੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਣਗਿਣਤ ਨਵੀਨ ਲਿਖਣ ਢੰਗ, ਅਸਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ੈਲੀ-ਤੱਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਦੀ

ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਲੋਕ ਤੱਤ

ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰਪਾਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚਣਾ ਇਕ ਅਣਸਾਹਿੱਤਕ ਕਰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾਸ਼ੀਲ, ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਬੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਵਿਚ ਹੀ ਉਚਿਤ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਬੋਲੀ ਮਿਥੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚਣਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਪਾਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਜਦ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਵੱਸ਼ ਇਸ ਤੇ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਬਾਦ ਘਟ ਗਿਆ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦਿਗ ਵਿਜੈ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਕਰਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਤੱਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਯਾਰੂਵੀਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੀਵਰਤਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਕੀਮਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸੇ ਲੋਕ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲੋਕ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਅਧਿਕਤਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਰਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਵਡਿਆਇਆ ਤੇ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੂਲਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਵਧਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਮੀਰ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਲਿਖਣ

ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪੰਝੀ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਅਨ ਬੋਲੀ ਅਰਥਾਤ ਵੈਦਿਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਮੂਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਗਟਾ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਲੋਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿੱਤ ਅਵੱਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਲਈ। ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖਾਣ ਵਰਤੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਲੋਕੋਕਤੀ ਰੂਪ ਨਵੇਂ ਅਖਾਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਵਾਰਾਂ, ਸਤਵਾਰੇ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ, ਪੱਟੀ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਆਦਿ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ-ਛੰਦ ਵੀ ਵਰਤੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਮੋਢੀ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਵੀਨ ਤਜਰਬੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਪਲ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਅਰਪਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗੇਰੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਲੋਕਤਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈ ਸੁਣ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਲੇ ਗਏ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇਕੋ ਵਕਤ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਜੀਵਨ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਜੀਵਨ-ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੁਗਤ ਤੇ ਸੰਮਿਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਵਿਚ ਇਕੱਤ੍ਰ ਤੇ ਸੰਗਠਤ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Genius is not a single power but a combination of great powers. Whipple.

2. ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ' (1963) ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ ॥
ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜੁ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰੁ ਪਲੋਆ ॥
ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮ੍ਰਿਗਾਵਲੀ ਭੰਨੀ ਜਾਂਇ ਨ ਧੀਰਿ ਧਰੋਆ ॥
(ਵਾਰ 1, 27)
4. ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਇਟੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ: "ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੈ।"
5. No Man is so terrible as a man of genius. Disraeli.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ

ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਭਾਵ

7734

ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਲਗ ਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੁਧੀ, ਨਿਆਏ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨੀ ਕਠਨਤਮ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਕਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ-ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸਹਿਜ-ਗਿਆਨ (Intuition) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ।

ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਏ। ਹਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਜਿਥੇ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਤਾਤਵਿਕ (fundamental) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਸੰਜੁਗਤ (synthetic) ਅਤੇ ਇਕ-ਰੂਪ (unitive) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਸਲੋਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਅਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਬਰਟੈਂਡ ਰੱਸਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਆਨ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਆਏ (logic) ਇਕ ਅਣੱਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਿਆਏ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਟੋ (Otto) 'ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਦਾ ਨਿਆਏ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਨਿਆਏ, ਦਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕੀਮਤ ਜਾਂ ਅਰਥ ਬਦਲ ਕੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੋਇਟੇ ਇਸੇ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ 'ਦਿਲ

ਦਾ ਨਿਆਏ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਾਚਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਰਹੱਸਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸੂਖਮ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੋ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸਵਾਦ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਘਾਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਜਾਂ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਆਪ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ 1699 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਖ ਕੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।²

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ, ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਕਰਮ ਅਰਥਾਤ ਸੋਚਣਾ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇੱਛਾ ਕਰਨਾ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੇ ਸਮੂਚੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਉਹ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਜਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤੇ ਨਿਪੁੰਣ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੋਚ ਉੱਚੀ, ਭਾਵ ਮਿਠੇ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋਣ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਥੇ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਵੀ ਅਵਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕੋ-ਵਕਤ ਉਹ ਅਤਿ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਦੁੱਤੀ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪੇ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਉਤੇ ਵਸੀਕਰਨ ਹੋਇਆ, ਉਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਦਾਰਸ਼ਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੇਖਕ, ਕਿਰਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ, ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਸੂਧ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ—ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜੋ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨ, ਸਾਖਿਆਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਸਚਾਈ ਦੇ ਸੋਮੇ ਰੱਬ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਦਿਸਦੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਦਾ ਮੂਲ-ਰੂਪ, ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ, ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਹਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਪਣੇ ਪਰਮ-ਜੋਤ ਰੂਪ ਸੋਮੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਸ਼, ਗੁਣ, ਲਛਣ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਰੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਸਿਕ-ਉਨਮਾਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਉਪਕਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪਰਕਾਰ, ਕਈ ਖੇਤਰ ਅਤੇ

Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri Foundation, Haridwar
 ਕਈ ਰਹੱਸ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਤ ਵਿਚਾਰ-
 ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਵਡੀ ਗੱਲ, ਜੋ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਨ। ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ (ਅੱਵਲ ਆਖਰ) ਰਹੱਸਵਾਦੀ! ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ? ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਤਮਕ ਗ਼ੋਰਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ-ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਗਦਾਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ, ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ, ਪਰੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਇਕ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਹੈ, ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਕਾਲ-ਰਹਿਤ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਬਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਜਾਂ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਚੁਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ ਓਸੇ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ, ਇੰਨੇ ਬਿੰਨੇ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਿਰਤਮ ਦਾ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋਤ ਨਾਲ ਜੋਤ ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅਭੇਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਰੰਚਕ ਮਾਤਰ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਨ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆਤਮਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ-ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ ਉਹ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਨ, ਜੁਗਾਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ, ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਅਗੋਂ ਵੀ ਸਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿਣਗੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਚਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਚਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ—

ਆਦਿ ਸਚੁ ॥ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥

ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ॥ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ ॥

ਸਚ ਤੇ ਸਚਿਆਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਕੇਤ 'ਸਚੁ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸਚੁ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਤਮਕ ਸਚਾਈ, ਜੋ ਅਮਰ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਢਲਾ ਲਛਣ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਇਹੋ ਆਤਮਕ ਸਤਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਏਸੇ 'ਸਚੁ' ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਚਿਆਰੇ ਬਣਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਾਧਨ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ 'ਸਚੁ' ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਲੈਣ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਹੀ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਤਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਕ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨੋ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਛਡ ਦਿਓ। ਹਉਮੈ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਹਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨਾਲ ਕਰਮਾਤਾਂ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸਮਝ ਕੇ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਾਧੂ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਰਮਾਤਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ (ਕਰਮਾਤਾਂ) ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਉਪਰਾ ਚਸਕਾ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਆਪਿ ਨਾਥੁ ਨਾਥੀ ਸਭ ਜਾ ਕੀ

ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ ॥

(ਜਪੁਜੀ, 29)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਚੁਚੇਰੇ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਸਿੱਧ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਬਹੁਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਸਕੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਕਰਮਾਤ ਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਤਮਕ ਗੌਰਵ ਜਾਂ ਉੱਚਤਾ (ਹੂਦਾਨੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ) ਜੋ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਡੀ ਕਰਮਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਤਤ ਦੀ ਅਨੁਭਵਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ

ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਿਖਾਣਾ ਨਿੰਦਨੀਯ ਹੈ, ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਗਲ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਤੇ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ ਸਾਡੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਓਟ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ
ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹਰਿ ਰਾਈ ॥

(1, 42)

ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਥਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਉਚੀ ਤੋਂ ਉਚੀ ਆਤਮਕ ਰਮਜ਼ ਸਮਝਾਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਿਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :—

ਬਾਬਾ ਬੋਲੇ ਨਾਥ ਜੀ !
ਸਬਦ ਸੁਨਹੁ ਸਚੁ ਮੁਖਹੁ ਅਲਾਈ ॥
ਬਾਝਹੁ ਸਚੇ ਨਾਮ ਦੇ
ਹੋਰ ਕਰਾਮਾਤ ਅਸਾਥੇ ਨਾਹੀ ॥

(1, 43)

ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਚੇਰਾਪਨ, ਕੋਈ ਅਸੁਧੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਘਾਟ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਲ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਕੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਿਖਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰਹੱਸ ਦਸ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਆਤਮਕ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਹਮਜ਼ਾ ਗੌਸ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਵਾ ਬੰਨ੍ਹ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮਹੱਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦੋ ਵੱਡੇ ਆਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ ਨਾਮ ਤੇ ਗਰੀਬੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ-ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਮੰਨਣ ਦਾ ਝੁੰਘਾ ਭੇਤ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਰੱਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਤੇ ਜਾ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀ ਵਾਧੂ ਗਲ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਸਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਲਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਬਾਬੇ ਪਾਯਾ ਬਖਸ਼ੁ ਦਰਿ
 ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਫਿਰਿ ਘਾਲਿ ਕਮਾਈ ॥
 ਰੇਤੁ ਅਕ ਆਹਾਰੁ ਕਰਿ
 ਰੋੜਾ ਕੀ ਗੁਰ ਕਰੀ ਵਿਛਾਈ ॥
 ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪਸਿਆ
 ਵਡੇ ਭਾਗੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ ॥
 ਬਾਬਾ ਪੈਧਾ ਸਚ ਖੰਡਿ
 ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ ॥

(1, 24)

ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੈ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਜਾਂ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੰਕੇਤ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਯੋਗ ਤੇ ਵੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ (Nous) ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹੋ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਨਾਮ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਿਆ, ਮਨਮਤ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ, ਜੋ ਜੋਤ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਆਤਮਕ ਬਲ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਭਰਿਆ, ਉਹ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹੋ ਨਾਮ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦਿੱਬ ਜਿਉਤੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਹ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।³ ਗੁਰੂ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਵੱਡਾ ਰਹੱਸ ਨਾਮ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੈ—

ਨਾਨਕ ਕੇ ਘਰ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ॥

ਨਾਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਮੁੱਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਨਾਮ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਸੁਭਾਗਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਜਾਂ ਰਹੱਸ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਨਾਮ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।⁴ ਨਾਮ ਤੇ ਨਾਮੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋਈ, ਮਾਨੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਦਾ ਰਹੱਸ ਬਹੁਤ ਅਗੰਮੀ

ਤੇ ਗੋਝ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਾਲ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਦੇਖਿਆ (ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ) ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ (ਸਾਖਿਆਤ) ਦਿਖਾ ਦੇਵੇ, ਉਹ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਜਣਯੋਗ ਗੁਰੂ ਹੈ :—

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ ॥

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ ॥

ਰਹਹਿ ਇਕਾਂਤਿ ਏਕੋ ਮਨ ਵਸਿਆ ਆਸਾ ਮਾਹਿ ਨਿਰਾਸੋ ॥

ਅਗਮੁ ਅਗੋਚਰੁ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਏ ਨਾਨਕੁ ਤਾਕਾ ਦਾਸੋ ॥

[ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਲਪ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—ਨਾਮ ਵਡੇ ਰੱਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਚੁ ਨਾਉ ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰੁ’ ਦਾ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਂਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗਰ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰੋ। ਦੂਜੀ ਗਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜਾਪ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਾਉਣ ਸੁਣਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਨਾਮ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜਾਪ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਿਆਨ-ਰੂਪ ਜਾਪ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਵੇਗਾ। ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਰਹੱਸਮਈ ਰਮਜ਼ ਸੁਰਤ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜਦ ਸੁਰਤੀ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸੇ ਨੂੰ ਨਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਗਲ ਨਾਮ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਰਾਗ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਹੈ। ਵਡਿਆਈ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗੀ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਵਡੀ ਲਗਣ ਹੈ, ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਰਮਜ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਨਾਮ ਦੀ ਭੁੱਖ’ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਭੁੱਖ ਜਾਂ ਤਿਸ਼ਨਾ ਲਗੀ ਹੈ। ਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦੰਭ ਦਿਖਾਵੇ ਨਾਲ ਨਾਮ ਕਦਾਚਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ—

ਸਾਚੇ ਨਾਮ ਕੀ ਲਾਗੈ ਭੂਖ ॥

ਤਿਤੁ ਭੂਖੈ ਖਾਇ ਚਲੀਅਹਿ ਦੂਖ ॥

(ਰਾਗੁ ਆਸਾ)

ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੁਖ ਵੀ ਸਹਾਰ ਸਕੇਗਾ, ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦੁਖ ਸਹਿਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ, ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਨਾਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ—ਵੰਡਿਆਈ ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲਗਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਜਿਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਹੈ ਦੰਭ ਤੇ ਪਖੰਡ। ਬਹੁਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਹੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਦਰੱਖਤ ਜਾਂ ਪੱਥਰ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਦੁਰੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਬੁਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਧੱਖੇ ਦਾ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦਾ ਉਹਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਵੀ ਡੁਬਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡੁਬਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਪੰਡਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰੋਵੜਿਆਂ (ਜੈਨੀਆਂ) ਦਾ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਆਚਾਰ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਦੰਭੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੇ ਦੰਭ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਝੰਜੋੜਦੇ ਹਨ :—

ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ ॥

ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ ॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਢੰਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦ੍ਵਿਦਮਈ (dual) ਹੈ। ਉਹ ਦੁਥਿਯਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਉੱਚਾ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਨੀਵਾਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਪੁੰਨੀ ਹੈ ਕਦੀ ਪਾਪੀ। ਕਦੀ ਸਾਧੂ ਹੈ, ਕਦੀ ਚੋਰ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਹ ਘਾਟ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਭੁੱਲੜ ਹਨ। ਦੁਚਿਤੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹਨ। ਅਵੇਸਲੇ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਹਨ, ਦੁਖੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :—

ਗੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ॥

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ

ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥

(ਜਪੁਜੀ)

'ਨਾ ਵਿਸਰਨਾ' ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਇਹੋ ਨਾਮ ਹੈ। ਜੋ ਸਭ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
 ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੈ, ਸਭ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਸਭ ਦਾ ਸਾਲਕ ਹੈ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਾਈ ਤੇ ਮਿੱਤਰ
 ਹੈ, ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਸਜਣ ਹੈ, ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਵਿਸਰ ਜਾਏ ?

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਸਭ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ
 ਜਪੁਜੀ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
 ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਮੂਲ
 ਸਿਧਾਂਤ, ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ
 ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤੇ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿਕੇ ਇਕ ਕੰਮ ਦਾ
 ਹੀ ਧਿਆਨ ਰਖ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਭੁੱਲ ਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਸਰ ਜਾਵੇ। ਇਸ
 ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਜਾਂ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ 'ਰਹਾਉ
 ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ' ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਇਹੋ ਹੈ :—

ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥ 1 ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥

ਮੈ ਆਪਣਾ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਫਿ ਦੇਖਿਆ

ਅਵਰੁ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਹੋਈ, ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ
 ਹੋਈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਡੇ
 ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਸਿਖਾਈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਪਧਰਾ ਰਸਤਾ, ਹੰਕਾਰ-
 ਗੁਸਤ ਜੋਗੀ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦੇ ਖਲਜਗਣ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਭੁਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ :—

ਸਬਦੈ ਕਾ ਨਬੇੜਾ ਸੁਣ ਤੂ ਅਉਧੂ

ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ ॥

ਨਾਮੈ ਰਾਤੇ ਅਨਦਿਨੁ ਮਾਤੇ ਨਾਮੈ ਤੇ ਸੁਖੁ ਹੋਈ ॥

ਨਾਮੈ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਵੈ ਨਾਮੈ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥

ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਭੇਖ ਕਰਹਿ ਬਹੁਤੋਰੇ ਸਚੈ ਆਪਿ ਖੁਆਈ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਾਈਐ ਅਉਧੂ ਜੋਗੁ ਜੁਗਤਿ ਤਾ ਹੋਈ ॥

ਕਰਿ ਬੀਚਾਰੁ ਮਨਿ ਦੇਖਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥

(ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, 72)

ਨਾਮੈ ਨਾਮਿ ਰਹੈ ਬੈਰਾਗੀ ਸਚੁ ਰਖਿਆ ਉਰਿ ਧਾਰੈ ॥

ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਜੋਗੁ ਕਦੇ ਨ ਹੋਵੈ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬੀਚਾਰੈ ॥

(ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, 68)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਭ ਤੁੱਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੁਗਤੀ

ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੁਖ ਨੰਗ ਨਹੀਂ। ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਧਰਮ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਆਤਮਕ-ਤੱਤ ਹੈ, ਅਤਿ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਾਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਤੇ ਵਿਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਤਿਆਗ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ :—

ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤ ਨ ਹੋਇ ॥ (21)

ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰੇ, ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਤੋਂ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲ ਸਕੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ, ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤੇ। ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਾਮ ਦਾ ਵਰਤੋ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਨ ਕਪੜੇ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟਦਾ ਹੈ⁴। ਫਿਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ :—

ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ ॥

(ਜਪੁਜੀ, 28)

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ, ਆਪਣੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪੁਰਸਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਣ ਨਿਮਰਤਾ (ਗ਼ਰੀਬੀ) ਹੈ :—

ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤਤੁ ॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਉੱਚੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।

ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹੈ⁵। ਜੋ ਨਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ⁶। ਤਕੜੀ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਪਾਸਾ ਵਜ਼ਨੀ ਜਾਂ ਕੀਮਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਖ

ਪੜਚੋਲ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਹੰਕਾਰ ਅਵੱਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਹੰਕਾਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਾਪ ਹੈ, ਗਿਰਾਵਟ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਲਾ ਸਮਝਦਾ ਜਾਂ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਦਾਚਿਤ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।⁷

ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆਂ ਕਿ ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਭਾਵ ਕਰਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਗ਼ਰੀਬੀ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬ ਭੀਲਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਬਿਦਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਨ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੋੜੀ ਪਾਸ ਰਾਤ ਠਹਿਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ—

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥

ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ)

ਨਿਮਰਤਾ-ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ, ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੱਤਾ ਹੋਇਆ, ਅਵੇਸਲੇਪਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਦੀ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਤੇ ਨਾਮ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਇਉਂ ਹੈ—

ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ

ਦੋਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ ॥

(ਵਡਹੰਸ ਮਹਲਾ 3)

ਇਸ ਅਤਿ ਉੱਚੀ ਆਤਮਤ ਅਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦੇ ਰਸੀਏ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਹੁਕਮ-ਰਜਾ ਦਾ ਰਹੱਸ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਮੁਢਲਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ, ਰਬ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਰਜਾ ਵਿਚ ਚਲਣ ਦਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।^੧ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ—ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਮੁਢਲੀ ਗੱਲ ਹੀ ਅਖੀਰੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਹੁਕਮ-ਰਜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤਕ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਰੱਬ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ :—

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ ॥

(ਜਪੁਜੀ, 2)

ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਉਪਜਦਾ ਤੇ ਬਿਨਸਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਆਕਾਰ ਤੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਉਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਬਣਦੇ ਤੇ ਢਹਿੰਦੇ, ਹਨ। ਉਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਰੱਬ ਦੇ ਹੀ ਵੱਸ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਹੁਕਮ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ :—

ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥

(ਜਪੁਜੀ, 2)

ਜੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇਗਾ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਗੇ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਆਉ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨੀਏ। ਜੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਛੱਡੀਏ। ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਛੱਡੀਏ। ਹੁਕਮ ਤੇ ਹਉਮੈ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਜੇ ਫਰਜ਼ ਕਰੀਏ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਨਾਲ, ਸਾਇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ—
 ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਪਸਾਰੇ ਅਤੇ ਅਥਾਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ
 ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ, ਤੁਫ਼ ਤੋਂ ਤੁਫ਼ ਕੀੜੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ
 ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਨਿਗੂਣਾ! ਜੇ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਦਾ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਰੱਬ
 ਦੀ ਨਦਰੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਮਾਣ ਪਾਏ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਮੱਛਰ ਜਾਂ ਮੱਖੀ
 ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਮਨੁੱਖ
 ਦੀ ਤੁਫ਼ਤਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁹

ਵਡੇ ਤੋਂ ਵਡੇ ਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਕੀੜੀ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਕੀੜੀ ਰੱਬ
 ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ¹⁰। ਹਉਮੈ-ਹੰਕਾਰ ਹੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੋਗ
 ਹੈ, ਜਿਸ ਵਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘੁ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਹੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ ॥

(ਸਲੋਕ ਮ. 2, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਹਉਮੈ ਦਾ ਦਾਹੂ ਵੀ ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ
 ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਉਚੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੀਵੀਂ
 ਹਉਮੈ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਨਾਮ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ
 ਵਾਲਾ ਦਾਹੂ ਹੈ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇਹਸਾਸ-ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਹ ਫਿਰ ਸਿਵਾਏ ਰੱਬ
 ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦੇਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਫਿਰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਲਿਹਾਰੇ
 ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਿਨ ਖਿਨ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੱਬ ਤੋਂ
 ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਬਲਿਹਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਉੱਚੀ ਸੋਝੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ
 ਆਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣੁ ਕਹਾ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਵਾਰਿਆ ਨ ਜਾਵਾ ਏਕੁ ਵਾਰੁ ॥

ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰੁ ॥

ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥

(ਜਪੁਜੀ, 16)

ਰੱਬ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਇਹ ਅਰਦਾਸ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ
 ਘੋਖ ਕੇ ਦੇਈਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹਾਨ ਤੇ ਸਾਰਥਕ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੰਭਵ
 ਨਹੀਂ। ਜੋ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਉਹੀ ਭਲਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ

ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਜੋ ਭਲਾ ਕਰਤੇ ਮੰਨੇ, ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਪਖੰਡ ਹੈ, ਨਿਸਫਲ ਹੈ।

ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ
ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸੰਸਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀਮਤ
ਹੈ, ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਵਿਰਵਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਚਾਈ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਚਮਗਿਦਤ
ਦੇ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਣ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਛੁਪ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਹੁਕਮ-ਰਜਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਅਸਲੋਂ ਦੁਰਗਮ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਤਿ ਵਿਕਸਤ
ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੰਮ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਨਤਾ ਕੇਵਲ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਭ ਸਾਧਨ
ਨਿਸਫਲ ਹਨ :—

ਹੁਕਮਿ ਮੰਨਿਐ ਹੋਵੈ ਪਰਵਾਣੁ
ਤਾ ਖਸਮੈ ਕਾ ਮਹਲੁ ਪਾਇਸੀ॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ, ਦਾਨ, ਦਇਆ, ਸੁਭ ਕਰਮ, ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਥਮ ਸਾਧਨ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਮਰਤਾ-ਭਾਵ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ।

ਹੁਕਮ-ਰਜਾ ਦੀ ਸੂਝ (understanding) ਦਾ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਇਹ
ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ
ਸਹਿਜਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਮਨਮੁਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ
ਵਿਚਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ
ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੇ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕੇਤ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ
ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ
ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਰੱਬ ਦਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਸਿਖ ਲਈ ਸਭ
ਕਰਮਾਂ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਕਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ
ਵਿਚਾਰਨਾ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ
ਸਿਰ ਕਟ ਕੇ ਦੇਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ :

ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਬਾਤ ਜਿ ਆਖੈ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਦੀਜੈ ॥

ਸੀਸੁ ਵਢੇ ਕਰਿ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ ਵਿਣੁ ਸਿਰ ਸੇਵ ਕਰੀਜੈ ॥

(ਰਾਗੁ ਵਡਹੰਸ)

ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਰੁਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਤਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਰਸ-ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਧਾਰਨ, ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਤਾਂ 'ਅਣਵੱਜਿਆ ਸੰਗੀਤ' (ਅਨਹਦ ਨਾਦ) ਜੋ ਆਤਮਕ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਸੁਆਦ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਰਸੀਲਾ ਤੇ ਉਨਮਾਦ-ਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗਾ? ਇਹ ਰਸ ਗੰਗੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਵਾਂਗ ਅਨਹਦ-ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਕਹਿਣ-ਕਹਾਣ ਜਾਂ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜਦ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।¹¹

ਜੋਗੀਆਂ-ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਨਾਥਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨਹਦ-ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਨਉ ਸਰ ਸੁਭਰ ਦਸਵੈ ਪੂਰੈ ॥
ਤਹ ਅਨਹਤ ਸੁੰਨ ਵਜਾਵਹਿ ਤੂਰੈ ॥
ਸਾਚੈ ਰਾਚੇ ਦੇਖਿ ਹਜੂਰੈ ॥
ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਾਚੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰ ॥
ਗੁਪਤੀ ਬਾਣੀ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥
ਨਾਨਕ ਪਰਖਿ ਲਏ ਸਚੁ ਸੋਇ ॥

(ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ)

ਪੁਨਾ :—

ਅਨਹਦ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀ
ਬਿਰਲੋ ਕੋ ਅਰਥਾਵੈ ॥
ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਭਾਖੈ
ਸਚਿ ਰਪੈ ਰੰਗੁ ਕਬਹੂ ਨ ਜਾਵੈ ॥

(ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ)

ਸੁੰਨ ਤੇ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਜੋਗਮਤ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਗੋਝਾਲੇ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਰਥ' ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨੌਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਦ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਰਸ-ਗੰਝੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦਸਵਾਂ

ਦਰਵਾਜ਼ਾ (ਆਤਮਾ ਦਾ) ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਅਕਹਿ ਸੁਆਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਨਹਦ ਸੰਗੀਤ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਦੇਹੀ ਨਗਰੀ ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ ॥
ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਕਰਣੈਹਾਰੈ ਸਾਜੇ ॥
ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਤੀਤੁ ਨਿਰਾਲਾ
ਆਪੈ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ ॥ 4 ॥

(ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਸੋਲਹੇ, 19)

ਭੀਤਰਿ ਕੋਟ ਗੁਫਾ ਘਰ ਜਾਈ ॥
ਨਉ ਘਰ ਥਾਪੈ ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ॥
ਦਸਵੈ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖੁ ਅਪਾਰੀ ॥
ਆਪੇ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਦਾ ॥ 3 ॥

(ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਸੋਲਹੇ, 18)

ਦਸਵੇਂ ਦਵਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ।^{1 2} ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ। ਉਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੰਨ-ਸਮਾਧ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਉਥੇ ਅਨਹਦ ਵਾਜੇ ਵਜ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਤਮਾ-ਰਸੀਏ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਨਾ ਸੂਰਜ ਹੈ ਨਾ ਚੰਨ, ਨਾ ਤਾਰੇ, ਨਾ ਬਿਜਲੀ, ਨਾ ਗਗਨ। ਉਥੇ ਨਿਰੋਲ ਸੰਨ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਥੇ ਜੋਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਦੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਰੋੜ ਸੂਰਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਥੇ ਰਿਮਜ਼ਿਮ, ਆਨੰਦਮਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਝਿਲਮਿਲਿ ਝਿਲਕੈ ਚੰਦੁ ਨ ਤਾਰਾ ॥
ਹੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਨ ਬਿਜੁਲਿ ਗੈਣਾਰਾ ॥
ਅਕਥੀ ਕਥਉ ਚਿਹਨੁ ਨਹੀ ਕੋਈ
ਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ਮਨਿ ਭਾਇਦਾ ॥ 8 ॥
ਪਸਰੀ ਕਿਰਣਿ ਜੋਤਿ ਉਜਿਆਲਾ ॥
ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਆਪਿ ਦਇਆਲਾ ॥
ਅਨਹਦ ਰੁਝੁਣਕਾਰੁ ਸਦਾ ਧੁਨਿ
ਨਿਰਭਉ ਕੈ ਘਰਿ ਵਾਇਦਾ ॥ 9 ॥

(ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਸੋਲਹੇ, 13)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਆਤਮਕ ਸਚਾਈ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਦਵੀ

ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਇਕ ਰਮਜ-ਭਰੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅਤੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਕੀਮਤ ਕਦੀ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Mysticism and Logic.

2. ਪੁਸਤਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲੇਖ, ਕਵਿਤਾ ।

3. ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਗਾੜੀ ਸਦ ਵਾਰ ॥

ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ ॥

(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)

4. ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲੇ ਜੰਤ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸੁਨਨ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਆਗਾਸ ਪਾਤਾਲ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲ ਆਕਾਰ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਪੁਰੀਆ ਸਭ ਭਵਨ ॥

ਨਾਮ ਕੈ ਸੰਗਿ ਉਧਰੇ ਸੁਨਿ ਸ੍ਵਨ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ)

5. ਮੂਤ ਪਲੀਤੀ ਕਪੜੁ ਹੋਇ ॥

ਦੇ ਸਾਬੂਣੁ ਲਈਐ ਓਹੁ ਧੋਇ ॥

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ॥

ਓਹੁ ਧੋਧੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ ॥

(ਜਪੁਜੀ, 20)

6. ਆਪਸ ਕਉ ਜੋ ਜਾਣੈ ਨੀਚਾ ॥

ਸੋਊ ਗਨੀਐ ਸਭ ਤੇ ਉਚਾ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ 3, 6)

7. ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੂ ਤਲਾਐ ਨਿਵੇ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ ॥
(ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ)
8. ਆਪਸ ਕਉ ਜੋ ਭਲਾ ਕਹਾਵੈ ॥
ਤਿਸਹਿ ਭਲਾਈ ਨਿਕਟਿ ਨ ਆਵੈ ॥
(ਸੁਖਮਨੀ, 12, 3)
9. ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥
ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥
(ਜਪੁਜੀ, 1)
10. ਜੇ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਆਰਜਾ ਹੋਰ ਦਸੂਣੀ ਹੋਇ ॥
(ਜਪੁਜੀ, 7)
11. ਕੀੜੀ ਤੁਲਿ ਨ ਹੋਵਨੀ ਜੇ ਤਿਸੁ ਮਨਹੁ ਨ ਵੀਸਰਹਿ ॥
(ਜਪੁਜੀ, 23)
12. ਨਾਮੁ ਜਿਨ ਕੈ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਵਾਜੇ ਸਬਦ ਘਨੇਰੇ ॥
(ਰਾਮਕਲੀ, ਅਨੰਦੁ)
13. ਸਚਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥
ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥
(ਜਪੁਜੀ 37)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪਕ, ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਵੇਸ਼ਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਉਲਟ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਨਤਾ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦਰਸਾਵਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤੇ ਅਦੁਤੀ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ (ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਸਾਰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਅਤੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸੰਪੂਰਨਤਾ-ਭਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕੁਝ ਦਸਦਾ, ਕਥਦਾ ਜਾਂ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਦਰਸਾਂਦਾ, ਦਿਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਨਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਹਰਬਰਡ ਰੀਡ ਨੇ ਏਸੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਉਪਜਾਊ (ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ) ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ।¹

ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਏਸੇ ਮੁਢਲੀ ਸਚਾਈ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਖਮ ਤੇ ਤਰਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਜੋ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਅਤੇ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ-ਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹਥਿਆਰ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਹੈ ਰੂਪਕ (metaphor)। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਕ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਆਪਣੇ 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।²

'ਰੂਪਕ' ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਜਾਂ ਸੁਝਾਉ ਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭਾਵ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਜਤਨ, ਜੋ 'ਅਰੂਪ' ਵਿਸ਼ੇ-ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ (image) ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (symbol) ਵੀ ਇਸੇ ਮੁਢਲੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਬਿੰਬ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਮਾਨਸਕ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾਮਈ ਚਿਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵਟ ਕੇ ਵਸਤੂਗਤ (objective) ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਰੂਪਕ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੋਵੇ।

ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਥੂਲ ਨੂੰ, ਕਲਾ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਨ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ) ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਪੱਖ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਸਤੂਗਤ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਕ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਇਸੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਕਾਰਲਾਈਲ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਕਲਾ ਇਸੇ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾਂ ਅਨੁਕਰਨ ਪੈਂਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੁਗਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :⁴

'ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ (Symbolism) ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਵਿਧਾਨ, ਚਿੰਨ੍ਹ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਥੱਢੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਸੰਜੁਗਤ (integral) ਤੇ ਸਬੰਧਤ ਚਿੰਨ੍ਹ।'⁵

—2—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਤਮਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ (representational) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਥੋਂ ਤਕ ਅਨਿਵਾਰਯ (inevitable) ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ) :

‘ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਰੱਬੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਲ ਕਹਿਣੀ ਹੋਵੇ (ਜੋ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੈ) ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਪਿਆਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ।’⁶

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਵੀ ਇਕ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਅਨੁਭਵਰੂਪ ਸਚਾਈ ਦਾ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਇਕ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ (ਪੰਨਾ 139) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਵਸ਼ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੀ (ਸੂਖਮ) ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਜਿਥੇ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਾਨ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਵਕਤ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਤਥਾ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ (ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ, ਕਾਰਨ, ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਪਰੇ) ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਥਾ ਪਰਸੰਗਕ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਵਡੀਆਂ-ਜੀਵਨ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਕੇਤ ‘ਗੁਰਮਤਿ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਮਾਨ-ਭਾਵ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨਾਲ ਵਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਸੁਹਾਗਣ ਤੋਂ ਦੁਹਾਗਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਫਿਰ ਪ੍ਰੇਮ, ਭਉ, ਭਾਉ, ਦਇਆ, ਖਿਮਾ, ਸੰਤੋਖ ਆਦਿ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਵੇਸਲਾਪਨ ਹੈ, ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ-ਰੂਪ ਸੁਹਾਗਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਕਲਿਆਣ, ਗਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਏਸ ਹੱਦ ਦਕ ਓਤ ਪੌਤ ਅਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਲਗ ਭਗ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਤੇ

Digitized by Arva Samaj Foundation, Chennai and eGangotri
 ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
 ਰਚਨਾ ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ
 ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

1. ਪ੍ਰਿਅ ਬਾਝੁ ਦੁਹੇਲੀ ਕੋਇ ਨ ਬੋਲੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਵਾਂ ।
2. ਘਰਿ ਘਰਿ ਕੰਤੁ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਣਿ ਹਉ ਕਿਉ ਕੰਤਿ ਦਿਸਾਰੀ ।
3. ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਪਾਵੈ
 ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ ।
4. ਧਨ ਬਿਨਉ ਕਰੇਦੀ ਗੁਣ ਸਾਰੇਦੀ ਗੁਣ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਾ ।
5. ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਮਰੀਅੈ ਹਾਵੈ ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਏ ।
6. ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਰਵੈ ਮੈ ਪਿਰੁ ਨਿਹਚਲੁ ਭਾਵਏ ।
7. ਨਾਨਕ ਮੇਲਿ ਲਈ ਗੁਰਿ ਆਪਣੇ ਘਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਨਾਰੀ ।
8. ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਵੈ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹਰਿ ਵਰੁ ਬਿਰੁ ਸੋਹਾਗੋਂ ।

ਇਸ ਮੁਢਲੀ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਿਕੋਣ (ਮਨੁਖ, ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਵ)
 ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ
 ਸਮਝ ਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਤੇ ਸਾਰੰਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾ
 ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੁਢਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ
 ਦੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਪਗ੍ਰਹਾਂ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਤੇ
 ਸਹਾਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ
 ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੋਇਲ (ਕੋਕਿਲ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਵਿਛੋੜੇ
 ਦਾ ਸੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
 ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਇੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ
 ਇਸ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਗਿਣਤ ਚਿੰਨ੍ਹ
 ਆਪਣੀ ਅਸੀਮ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਕੇ ਵਰਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ
 ਭਰਪੂਰਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਪੀਹਾ (ਚਾਤ੍ਰਕ), ਮਛਲੀ, ਹਰਨੀ, ਸੱਪਨੀ, ਚਕਵੀ, ਕਾਲਾ ਹਰਨ, ਅਮਲੀ,
 ਕਾਮਨੀ, ਆਸ਼ਕ, ਕਲੰਦਰ, ਗੋਇਲ, ਹੰਸ-ਕਾਗ, ਬਗਲਾ, ਗੁਰਮੁਖ-ਮਨਮੁਖ, ਸਾਕਤ,
 ਮਜੀਠ-ਕਸੰਭਾ, ਸੱਚ-ਕੂੜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਕੰਵਲ-ਮੀਂਡਕ-ਚਿਕੜ, ਕੰਚਨ-ਮਨੂਰ, ਸੂਰਜ-ਚੰਨ,
 ਮਾਇਆ, ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁਰਤ-ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਪਕ
 ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਸਮੂਹ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪਕ-ਪੱਧਰ ਨਾਲੋਂ ਡੂੰਘੇਰੇ ਤੇ ਸਥਾਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀਰਘ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Poetry is creative, prose constructive.
2. The greatest thing by far is to have a command of metaphors. This alone can't be imparted by another, it is the mark of genius." Aristotle.
3. "The function of art is to make the invisible visible."
Aristotle.
4. ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 138 (ਤੀਜੀ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਐਡੀਸ਼ਨ)।
5. "Symbolism may be defined as a representation of a reality on one level of references by a corresponding reality on another."
6. ਹਰ ਚੰਦ ਹੋ ਮੁਸ਼ਾਹਿਦਾਇ ਹੱਕ ਕੀ ਗੁਫਤਗੂ
ਬਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਾਦਾ ਓ ਸਾਗਰ ਕਹੇ ਬਗ਼ੈਰ।

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਜਪੁਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਵ ਇਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜੋ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਟਿੱਤਹਾਜ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਮਹੱਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼, ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਆਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਰੂਪ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀ ਹੈ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅੰਤਮ ਰੂਪ

ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਅਨੰਗਣਤ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ' ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਚਰਚਾ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਵਾਧੂ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਜੋਂ, ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਈ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਧਰਮ-ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਸੁਆਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਰਕ ਉਠਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸ਼ਬਦ 'ਨਿਰਭਉ' ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ 'ਨਿਰਭਉ' ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਭੈ ਵਰਤਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਤਰਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਤਰਕ ਤੇ ਖੰਚਨ ਦੀ ਰੁਚੀ 'ਆਈ ਪੰਥੀ ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੱਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਰਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਦੀ ਤਰਕ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਰਲ ਤੇ ਸੌਖੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਨੁਭਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ

ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਤੱਤ ਜਾਂ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸੱਤ (ਪਰਮ ਸੱਚ ਜਾਂ ਪਰਮ-ਸਚਾਈ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰ ਤੇ ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਪ੍ਰਭੂ, ਬ੍ਰਹਮ, ਹਰਿ, ਰਾਮ, ਰੱਬ ਆਦਿ ਜਿਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਨਾਮ ਹਨ) ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ ਤੇ ਅਕੱਥ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਚਰ ਤੇ ਸਮਝ-ਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਉਥੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਵੀ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਉੱਚਾ ਸੰਤੁਲਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਜਪੁਜੀ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਦੁਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬੇਅੰਤ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕ ਹੈ । ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਫੀ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵੀ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਲਈ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਆਤਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਹਰ ਦੇਸ਼, ਹਰ ਕੌਮ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਪੱਖ ਹਨ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਦੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਖੰਨ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੰਝਲ, ਰਹੱਸ ਜਾਂ ਰਮਜ਼ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ । ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਕੋਈ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ ॥

ਦੁਖ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 5)

(ਅ) ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ॥

ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ ॥

(ਪਉੜੀ 20)

(ਸ) ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ॥

ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥

(ਪਉੜੀ 31)

ਬੋਧਿਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ, ਵਿਗਸਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਨਾਲ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਲੂਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਣਾ ਕੇ 'ਧਰਮ' ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤ ਰਚਨਾ ਤੇ ਲੀਲਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕੀਏ :

ਜੇ ਕੋ ਕਹੈ ਕਰੈ ਵਿਚਾਰੁ ॥

ਕਰਤ ਕੈ ਕਰਣੈ ਨਾਹੀ ਸੁਮਾਰੁ ॥

(ਪਉੜੀ 16)

ਜਾਂ ਇਸ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਰਨੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੀਏ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ :

ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣ ਕਹਾ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਵਾਰਿਆ ਨ ਜਾਵਾ ਏਕ ਵਾਰ ॥

ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰ ॥

ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ॥

('ਅਸੰਖ' ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ)

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ² ਅਨੁਭਵ ਅੰਤਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇਵਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ 'ਅਮੁੱਲ' ਅਤੇ 'ਸੋਦਰ' ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ 'ਵਿਸਮਾਦ' ਦਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਲੀ 38ਵੀਂ ਪਉੜੀ 'ਜਤੁ ਪਹਾਰਾ' ਵਾਲੀ ਜੋ

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਜਾਂ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਵੱਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਦਰ, ਕਰਮ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ (Grace) ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਦੇ ਲੇਖ 'ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ' (ਪੰਨਾ 50-52) ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਚੌਂਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਚਾਰ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜੁੱਟ ਬਣਾ ਕਰਕੇ । ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਕ ਸ਼ੁੱਧ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਜੁੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ 'ਸੁਣਿਐ ਦੀਆਂ 4 ਪਉੜੀਆਂ, 'ਮੰਨੇ' ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ, 'ਅਸੰਖ' ਦੀਆਂ 4 ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ 'ਆਦੇਸੁ' ਦੀਆਂ 4 ਪਉੜੀਆਂ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਵਿਓਂਤਬੰਦੀ, ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਰੂਪਤ ਨਿਪੁਣਤਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨੀ ਭਾਵੇਂ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਵਿਸ਼ੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਿਓਂਤ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਚਨਚੇਤ ਪਉੜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ' ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 'ਪੰਚ' ਦੀ ਉੱਚੀ ਗਤੀ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਸਣ ਲਈ, 'ਧੋਲ' ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਚਾਰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੰਤ ਲੀਲਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 21ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਤੀਰਥ, ਤਪ, ਦਇਆ, ਦਤ, ਦਾਨ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਤੀਰਥ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਇਕਦਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸੰਸਾਰ ਕਦੋਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ?' ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣਾ ਦੱਸ ਕੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਮ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । 'ਸੋਦਰ' ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ

ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁਧੀ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬਿਆਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਵੇਂ ਸੱਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਸੋਮੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਧਾਰ ਕੇ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੇ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥

ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਪਦੇਸ਼। ਤੀਜਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਏ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਗਤ, ਪੰਚ ਪਰਵਾਨ, ਜੋਧ ਮਹਾ ਬਲ ਸੂਰ ਆਦਿ ਸੰਕੇਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ) ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ।
2. ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ।
3. ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ।
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ।
5. ਪੁੱਗੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ।
6. ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ (ਪੰਜ ਖੰਡ)।

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ੴ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਤਕ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ, ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਤ੍ਰ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਦਾ

ਰਹੱਸ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਸੂਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਅਮੁੱਕ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 'ਨਿਰੋਲ ਇਕ' (ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੂਈ ਜਾਂ ਦਵੈਤ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅੰਸ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੀਲਾ ਰਚ ਕੇ ਦੂਈ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਰਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ); ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੋਤ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਰਮਿਆ ਹੋਇਆ, ਰਚਣਹਾਰ, ਅਭਿਨਾਸ਼ੀ, ਅਮਰ, ਭੈ ਅਤੇ ਵੈਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ, ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਪੁਰਖ ਜੋ 'ਆਦਿ ਅਨੀਲ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਿਤ' ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਤਾ, ਭਰਤਾ ਤੇ ਹਰਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੇ ਵੱਖ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਜੋਂ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਜੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਹੈ (ਪਰਮ-ਸੱਤਾ) ਜੋ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ। ਇਸੇ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਜਗਿਆਸੂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੋਚਿਆਂ ਇਹੋ ਸਚਾਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

2. ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ

ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ, ਵੱਡੀ ਆਤਮਾ ਤਥਾ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਸਰੂਪ ਪਰ ਕਿਣਕਾ-ਮਾਤ੍ਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸਚਾਈ ਹੈ ਪਰ ਆਵਾਗੋਨ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਇਹ ਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਪਰਮਤੱਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੱਧ ਸ੍ਵੈ-ਚੇਤਨਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਦੁੱਖ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। 'ਸੱਚ' ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਲੱਛਣ 'ਕੂੜ' ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਤੇ ਸੁਧ ਕਰਨਾ, ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਧ-ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ :

ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ ॥

ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ ॥ (ਪਉੜੀ 5)

ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ? ਆਤਮਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸਚਿਆਰੇ ਬਣਨ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੂੜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋੜਨ ਦੀ। ਸਫਲ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿ ਅਸੁੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹ ਦੂਸ਼ਿਤ ਸਾਧਨ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਾਧਨ ਇਹ ਹਨ :—

(ੳ) ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਸਤੀਰਕ ਸੁੱਚ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ।

ਇਹ ਸਾਧਨ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਸਾਰਥਕ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤੇ-ਲੱਖਾਂ ਵਾਰ ਧੋਣ ਨਾਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ॥

ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ ॥

(ਪਉੜੀ 20)

ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੱਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵਹਿਮ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਏਸੇ ਖਲਜਗਣ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਚੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ (normal) ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮਨ-ਧਾਰੀ ਤੇ ਧਿਆਨ-ਧਾਰੀ ਹੋਣਾ।

ਇਹ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ। ਚੁੱਪ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰ ਹਲਚਲ ਮਚਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਬਗਲ ਸਮਾਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਸੁਣਿਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵਹਿ ਮਾਨੁ ॥

ਸੁਣਿਐ ਲਾਗੈ ਸਹਿਜ ਧਿਆਨੁ ॥

(ਪਉੜੀ 10)

(ੲ) ਵਰਤ ਰੋਜੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਤਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ।

ਇਹ ਵੀ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੋਰ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੋਰ ਆਸੇ ਦੀ। ਬਹੁਤੇ ਪਦਾਰਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ ਸਗੋਂ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਵੀ ਤਿਸ਼ਨਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਘਟਦੀ ਨਹੀਂ।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਵਿਤਰ ਆਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਸ) ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ, ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਾ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਿਆਣਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਮਾਨ-ਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ, ਆਤਮਕ ਕਰਤੱਵ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਬਹੁਤ ਤੀਖਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗ਼ਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚਲਣ ਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚਲਣ ਲਈ ਅਵਸ਼ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਤਾਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ-ਮਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਸਾਧਨ ਆਤਮਿਕ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਦਸੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਹਉਮੈ ਦੀ ਨਿਵਰਤੀ ਹੀ ਹੈ।

3. ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਜੋ ਸਾਧਨ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ :—

(ੳ) ਨਾਮ ਜਪਣਾ

ਮਨ ਵਿਚ ਮੈਲ ਭਰ ਜਾਏ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰੋਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਦਾਰੂ-ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਬਨ ਵਰਤ ਕੇ ਕਪੜਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਰੀਐ ਹਥੁ ਪੈਰੁ ਤਨੁ ਦੇਹ ॥

ਪਾਣੀ ਧੋਤੇ ਉਤਰਸੁ ਖੇਹ ॥

ਮੂਤ ਪਲੀਤੀ ਕਪੜੁ ਹੋਇ ॥

ਦੇ ਸਾਬੁਣੁ ਲਈਐ ਓਹੁ ਧੋਇ ॥

ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ॥

ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ ॥

(ਪਉੜੀ 20)

ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਵੇਲਾ ਚੁ ਨਾਉ ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੱਖੁ ਦੁਆਰੁ ॥

(ਪਉੜੀ 4)

ਗੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ॥

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ

ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥

(ਪਉੜੀ 6)

ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਹੀ ਹੈ : ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗਦੇ ਰਹਿਣਾ। ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਜਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ : ਹੇ ਗੁਰੂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸੂਝ ਦੇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਾਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਭੁਲੀਏ !

(ਅ) ਬਾਣੀ ਗਾਉਣਾ ਤੇ ਸੁਣਨਾ

ਤੀਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਗਾਉਣ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ 27ਵੀਂ 'ਸੋਦਰ' ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ :

ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ ॥

ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ ॥

(ਪਾਉੜੀ, 5)

'ਸੁਣੀਐ' ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਦੱਸਣ ਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਮੰਨਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ

ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪਕੇਰੀ ਤੇ ਸਥਾਈ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਦੀ ਪੂਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਕੇਵਲ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨ ਭਿਜਦਾ ਨਹੀਂ। ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਲੋੜ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕ ਭੇਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਗਿਆਸੂ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲਾ ਹੈ।

ਮੰਨਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੁਕਮ ਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ' ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਏਸ ਕਰਕੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ :

ਮਨ ਕੀ ਗਤਿ ਕਰੀ ਨ ਜਾਇ ॥

ਜੇ ਕੋ ਕਹੈ ਪਿਛੈ ਪਛੁਤਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 12)

‘ਪੰਚ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੇ ਸੰਜੁਗਤ ਤੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ, ਪੰਜੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਇਕੋ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਇੰਦਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਖਾਦ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪੁੱਗੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਪੰਚ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ

ਜਦ ਤਕ ਮਨ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਸਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਉਹੀ ਬਾਹਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਦਵੰਦ, ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਦੰਭ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਧਰਮ-ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਾਮ-ਮਾਰਗੀ ਜਾਂ ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਨਿਰਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਭਿ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਮੈ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ॥

ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥

(ਪਉੜੀ 21)

16ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਾਨੋ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਣ ਦਇਆ, ਦੂਜਾ ਧਰਮ ਜਾਂ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸੰਤੋਖ।

ਪੋਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪ੍ਰਤੁ ॥

ਸੰਤੋਖੁ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ ॥

(ਪਉੜੀ 16)

28ਵੀਂ 'ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ' ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦੰਗ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹੀ ਵਡੇ ਗੁਣ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸੰਤੋਖ, ਸਰਮ ਪੱਤ (ਜਤ ਸਤ), ਧਿਆਨ (ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ), ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਵਸੀਕਰਨ, ਪ੍ਰਤੀਤ (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਜਿਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਰੂਪਕ ਯੋਗ-ਮੱਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖੀਰਲੀ 38ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ' (ਟਕਸਾਲੀ ਬਾਣੀ) ਰਚ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਤ, ਧੀਰਜ, ਗਿਆਨ, ਭੈ, ਤਪ-ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਡੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਅਖੀਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ (ਜੋ ਅੰਤ-ਬਚਨੀ-Epilogue-ਵਜੋਂ ਹੈ) ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮ-ਰਾਜ ਦੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਲਾ ਨਿਰਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 34ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕਚ ਪਕਾਈ ਓਥੈ ਪਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਗਇਆ ਜਾਪੈ ਜਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 34)

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ

ਡਾ. ਜੱਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖ (ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ) ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਏਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ 'ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ 'ਵਡਿਆਈ-ਵੀਰਾਰ' ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ?

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਮਾਦ-ਉਨਮਾਦਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ 'ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ' ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਏ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਛੋਹ ਸਾਨੂੰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ : ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਣਾ ਹੀ ਸੌਭਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਗੁਸਤਾਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਖੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਜੇ ਕੋ ਅਖੈ ਬੋਲੁ ਵਿਗਾੜੁ ॥

ਤਾ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰਿ ਗਾਵਾਰਾ ਗਾਵਾਰੂ ॥

(ਪਉੜੀ 26)

ਜੇ ਕੋ ਖਾਇਕੁ ਆਖਣਿ ਪਾਇ ॥

ਓਹੁ ਜਾਣੈ ਜੋਤੀਆ ਮੁਹਿ ਖਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 25)

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ (ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਈਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੱਕ)। ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਏਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ 12 ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਦਾ ਢੰਗ, ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਝੱਟ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਤੇ ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਪਾਰ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਦਾਚਿਤ ਪ੍ਰਭੂ-ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਠੀਕ ਰਹੱਸ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਅਨੰਤਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਮਹਾਨ ਸਿੱਟਾ ਜਾਂ ਨਿਰਨਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਉੱਚਤਮ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਾਧਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ :

ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਣ ਕਹਾ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਵਾਰਿਆ ਨ ਜਾਵਾ ਏਕ ਵਾਰ ॥

ਜੋ ਤੁਧੇ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰ ॥

ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ॥

ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ-ਰੂਪ ਤੁਕਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਤੁਕਾਂ ਹਨ । ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਫਲ ਸਾਧਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਦਾਤ ਓਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਵਡਾ ਸਾਹਿਬ ਉਚਾ ਥਾਉ ॥
 ਉਚੇ ਉਪਰਿ ਉਚਾ ਨਾਉ ॥
 ਏਵਡੁ ਉਚਾ ਹੋਵੇ ਕੋਇ ॥
 ਤਿਸ ਉਚੇ ਕਉ ਜਾਣੈ ਸੋਇ ॥
 ਜੇਵਡੁ ਆਪਿ ਜਾਣੈ ਆਪਿ ਆਪਿ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਕਰਮੀ ਦਾਤਿ ॥

(ਪਉੜੀ 24)

5. ਪੁੱਗੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ

ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਭਗਤ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਹੱਸ ਸਤਿਸੰਗ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇ ਭਗਤ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਆਤਮਿਕ ਛੋਹ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਛੋਹ, ਦਾਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । 'ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਉਸਤਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਗੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ॥
 ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ
 ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ ॥

(ਪਉੜੀ 5)

ਆਤਮਕ ਸਿਖਿਆ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਮਤਿ ਵਿਚਿ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਿਕ
 ਜੇ ਇਕ ਗੁਰ ਕੀ ਸਿਖ ਸੁਣੀ ॥

(ਪਉੜੀ 6)

'ਸੁਣਿਐ' ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ ਵਚਨ ਵਰਤ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੁ ॥
 ਸੁਣਿਐ ਦੂਖ ਪਾਪ ਕਾ ਨਾਸੁ ॥

(ਪਉੜੀ 8)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਵਰਤ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ :—

ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ ॥
 ਪੰਚੇ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥
 ਪੰਚੇ ਸੋਹਹਿ ਦਰਿ ਰਾਜਾਨੁ ॥
 ਪੰਚਾ ਕਾ ਗੁਰੁ ਏਕੁ ਧਿਆਨੁ ॥

(ਪਉੜੀ 16)

ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿੱਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਉੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਅਰਥਾਤ ਪੰਚ ਹੀ ਸੋਭਾ ਤੇ ਧੰਨਤਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਲਤ ਪਲਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਹਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਦਰਬਾਰ (ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਉਸਤਤ 'ਸੋਦਰ' ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੈ) ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਪੰਚਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਭ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਕਰਮੀ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਵੀਚਾਰੁ ॥
 ਸਚਾ ਆਪ ਸਚਾ ਦਰਬਾਰੁ ॥
 ਤਿਥੈ ਸੋਹਨਿ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੁ ॥
 ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥

(ਪਉੜੀ 34)

'ਕਰਮ ਖੰਡ' ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਦੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਭਗਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਤਿਥੈ ਭਗਤ ਵਸਹਿ ਕੇ ਲੋਅ ॥
 ਕਰਹਿ ਅਨੰਦੁ ਸਚਾ ਮਨਿ ਸੋਇ ॥

(ਪਉੜੀ 37)

ਭਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਜੱਸ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ—ਇਹ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਰਮਜ਼ ਹੈ :

ਸੋਈ ਤੁਧੁ ਨੋ ਗਾਵਹਿ ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ
 ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਸਾਲੇ ॥

(ਪਉੜੀ 27)

ਪੁੱਗੇ ਹੋਏ ਉੱਜਲ-ਮੁੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਇਹੀ ਹਨ :

ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਤਿਕ ਘਾਲਿ ॥
 ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥

(ਸਲੋਕ)

6. ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ (ਪੰਜ ਖੰਡ)

ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤਿ ਦੁਰਗਮ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਖੇਤਰ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬੁਧੀ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਖੰਭ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਗੰਮੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਕਲਪਣਾਤਮਕ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਵਾਧ ਘਾਟ ਕਰਨਾ ਇਕ ਅਵੱਗਿਆ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਇਕ ਸਾਲਿਕ ਜਾਂ ਜ਼ਗਿਆਸੂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਤਿਤਵ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵੀ ਗਈ। ਸ਼ਰੀਅਤ, ਤਰੀਕਤ, ਮਾਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਕੇਵਲ ਸੂਫੀ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਖੰਡ 'ਧਰਮ ਖੰਡ' ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਅਤ, ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਾਭੋਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਆਖ ਕੇ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਵੈਰਾਟ (cosmic) ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤ੍ਰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗਿਆਨ ਖੰਡ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਨਾਲੋਂ ਅਤਿ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਫਿਰ ਵੈਰਾਟ ਕਲਪਣਾ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਦੂਜੀ 'ਮੰਜ਼ਲ' ਤਰੀਕਤ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਕੋਈ ਖੰਡ ਨਹੀਂ। ਸਰਮ ਖੰਡ ਤੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਦਾ ਸੂਖਮ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਸੂਫੀਆਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਖੰਡ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਕਲਪਣਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਕਾਵਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਕਦੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਡਾਂਟੇ ਨੇ 'ਡੀਵਾਈਨ ਕਾਮੇਡੀ' ਵਿਚ, ਮਿਲਟਨ ਨੇ 'ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਲਾਸਟ' ਵਿਚ, ਗੋਇਟੇ ਨੇ 'ਫੌਸਟ' ਵਿਚ, ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਜ਼ਾਵੈਦਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਣਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ

ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਹੋਏ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਲਖ ਤੇ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਦੱਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਤੇ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤ੍ਰ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਖੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਿਕਾਸਮਈ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖੰਡ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਇਕ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ (horizontal) ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਹੇਠੋਂ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ (vertical) ਕੜੀਆਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਹੀਂ। ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਂਦ ਫੁਰਨੇ ਦੀ ਹੈ, ਛਿੰਨ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਤ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਜਲਵਿਆਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਛਿੰਨ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਤੇ ਨਿਖੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਮੰਡਲਾਂ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ (values) ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ (transcendental) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਖੰਡ ਦਰਸਾਏ ਹਨ (ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸਰਮ, ਕਰਮ ਤੇ ਸੱਚ), ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਈ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਪਰਮਾਣ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖੰਡ, ਪਰਸਪਰ ਤੁਲਨਾ-ਪੱਧਰ ਤੇ (comparatively speaking), ਘੱਟ ਸੂਖਮਤਾ ਤੋਂ ਅਧਿਕਤਮ ਸੂਖਮਤਾ ਵਲ ਵਧਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਤੁਲਨਾ-ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਦੇ ਸਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਪਲੌਟਾਈਨਸ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਹੋਂਦ-ਨਿਕਾਸ (Emanation) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਇਕ ਖੰਡ ਦੂਸਰੇ ਖੰਡ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਇਕ, ਸੱਤ-ਰੂਪ ਸੂਖਮਤਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਖੰਡ ਕਿਹਾ ਹੈ) ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਨੇਕੀ ਤੇ ਬੇਦੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ। ਫਲ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜਾਂ ਸੱਚੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਇਕ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਤ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਵੀ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਕੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ ਆਪੇ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਦਾ ਗਮਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਸਰਮ ਖੰਡ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਠਨ ਹੈ। ਸਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਮ ਪੱਤ ਜਾਂ ਲੱਜ ਵੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਨੂਰ (honour) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਜੇ 'ਮਿਹਨਤ' ਅਰਥ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਭਾਵ ਤਤ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਚਰਨ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਚਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗੰਮੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਫੇਰ ਅਗੰਮੀ ਅਨੰਦ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਸਰਮ ਪੱਤ ਦੇ ਅਰਥ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਹਨ-ਕਰਮ ਜਾਂ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਭਗਤ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸਰਮ ਪੱਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਲੋਂ ਕਿਰਪਾ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਚਰਨਕ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਲੱਜ-ਸਰਮ (ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਹੋਵੇ। ਟੱਬਰ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਹੋਵੇ) ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਉੱਚਾ ਆਚਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ 'ਸਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੇਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਸਦਾ ਇਕੱਠੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ :

ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ

ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

(ਤਿਲੰਗ)

ਕਰਮ ਖੰਡ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ, ਇਕ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ, ਦੂਜਾ ਨਦਰ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ (ਬਖਸ਼ੀਸ਼) ਕਿਰਪਾ, ਦਾਤ। ਕਈ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਏਨੀ ਉਚੇਰੀ ਤੇ ਸੂਖਮ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜੋ ਸਥੂਲ ਹੈ,

ਕਿਵੇਂ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਕਰਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਰਮ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ :

ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ ॥

ਫਲ ਲਾਗਾ ਤਬ ਫੂਲੁ ਬਿਲਾਇ ॥

ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ ॥

ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ ॥

(ਭੈਰਉ, ਰਵਿਦਾਸ)

ਇਸੇ ਲਈ ਕਰਮ ਦੇ ਅਰਥ 'ਬਖਸ਼ਿਸ਼' ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਉਸ ਦੇ ਜੋਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਕੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਉਹ ਤਾਂ ਫਲ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਫਲ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ੀ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਨੌਂ ਨਿਧਾਂ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਬਖਸ਼ੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਮਹਾਂ-ਬਲੀ ਸੂਰੇ ਤੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਹਾਂ-ਬਲੀ ਸੂਰੇ ਭਗਤ-ਜਨ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਜਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੱਚ ਖੰਡ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਿਰੋਲ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਮੰਡਲ। ਪਰ ਉਥੇ ਕਈ ਖੰਡ ਤੇ ਕਈ ਮੰਡਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਲੋਅ ਤੇ ਪੁਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸੂਖਮ ਆਕਾਰ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਖੰਡ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਲੋਹਾ ਚਬਾਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ।

ਵੇਖੈ ਵਿਗਸੈ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਨਾਨਕ ਕਥਨਾ ਕਰੜਾ ਸਾਰੁ ॥

(ਪਉੜੀ, 37)

ਉਥੇ ਸੱਚਾ ਰੱਬ ਵਿਗਾਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ-ਵਿਚਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ 'ਤਾਕੋ ਤਾਕੁ' ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਦਰ-ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਲੁਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਾਰਾਵਰ ਨਹੀਂ। ਪਰਸਤਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਡਿਆਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੱਚ ਖੰਡ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ, ਉਸ ਦੇ ਲਾਉਬਾਲੀਪਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਥਾਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਰਹੱਸ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ।
2. ਭਾਵ ਡੂੰਘੇ ਅਸ਼ੇ ਵਾਲਾ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ੈਲੀ

ਪੁਸਤਕ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਵਿਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

"ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਕ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਦੀ ਭਤਪੂਰਤਾ ਹੋਵੇ । ਦੂਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਸਾਹਿੱਤ-ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਂਹਦੇ ਹੋਣ । ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਾਰਸ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਮਿਲਟਨ, ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ, ਕਾਰਲਾਈਲ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਾਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ਮ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । (ਜਿਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੌਪ, ਬਲੇਕ, ਕੋਲਰਿਜ਼, ਟੈਨਸਨ ਆਦਿ ।)"

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ 'ਕਲਾਸੀਕਲ' ਅਤੇ 'ਰੁਮਾਂਟਿਕ' ਰੁਚੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ । ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ 'ਰੁਮਾਂਟਿਕ' ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ 'ਕਲਾਸੀਕਲ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਪੁਸਤਕ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਉਕਤੀ (ਕਥਨ) ਵਿਚ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

"ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ ਜਾਂ ਪਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਕਤੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਗਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੱਦ ਬੰਨ੍ਹੇ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਤਿੱਖੀ, ਇਸ ਦਾ

ਵੇਗ ਖੁਲ੍ਹਾ ਤੇ ਅਬੱਝਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਅਥਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਇਕ ਨਹਿਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਅੰਸ਼ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਬੱਝਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਝਵੀਂ ਚਾਲ, ਕੰਢਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣਾ, ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਕੇ ਅਗੇ ਵਧਣਾ, ਅਤੇ ਮਿਣਿਆ ਤੁਲਿਆ ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ, ਇਸ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।''²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਮਹਾਨਤਮ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੇ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਲਗ ਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਾਧਾਰਨ ਕੀ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਜਾ ਅਤਿਕਿਰਤ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਧਤਾ ਜਾਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਪੂਰਵ ਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ, ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਵਪੂਰਨ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

"ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਐਗੁਣ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸਾਅਦੀ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਰੀ ('ਸੁਪਰੀਮ') ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।''³

ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਠਕ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਉਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਦੂਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸੰਜੁਗਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਏਨੀ ਚੀਰਘਾਤਾ ਤੇ ਦੇਵੀਪਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਅਤੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਕਲਾਸੀਕਲ' ਜਾਂ ਸਨਾਤਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਕਾਟ ਜੇਮਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਲਾਸੀਕਲ' ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਅੰਤਰਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਉਤੇ ਹੈ।⁴

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖ 'ਕਲਾਸਿਕ ਐਂਡ ਰੋਮਾਂਟਿਕ'⁵ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਲਾਸੀਕਲ' ਸ਼ੈਲੀ ਸਦਾ ਸਵੱਸਥ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਕੇਂਦਰੀਪਨ (mean), ਪਰੰਪਰਾ, ਅਨੁਪਾਤ, ਸੁਧਤਾ, ਅਨੁਭਵ-ਸੀਮਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਵਿਸ਼ੇ-ਅਨੁਕੂਲਤਾ (preciseness) ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਥੇ ਸਕਾਟ ਜੇਮਜ਼ ਨੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰਕ ਖੇਤਰਾਂ (This-worldliness) ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਖੇਤਰਾਂ (Other-worldliness) ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੱਤ, ਦੈਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਨਾਤਨਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਸਨਾਤਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੋਣਗੇ।

ਪੇਟਰ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸਾਂਝ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਗਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਰੂਪ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਢੰਗ ਇਕੋ ਇਕ ਢੰਗ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਟਰ 'the only word' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ—ਏਨੀ ਸੰਖੇਪ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਜਾਂ ਸੂਤਰਬਧ (epigrammatic) ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਅਤੇ ਅਤਿ ਸੰਖਿਪਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਕਲਾਤਮਕ ਚਮਤਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪੂਰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਖੇਪਤਾ ਜਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਸੰਗੀਤਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਂ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸਦੇ ਸਿਰਲੇਖ

ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੁਣਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਹੈ। ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਸੰਗੀਤਕ ਅੰਸ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਤੁੱਕਾਂ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮੂਰਤ (ਮੂਰਤੀਮਾਨ) ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਸਲੋਂ ਕਲੰਕਾਰਕ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਏਨੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਹਾਨ, ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਨੇ ਉਚੇਚ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾ ਸਾਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਆਖਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਰੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਖ ਵਖ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਕਈ ਲੰਮੇਰੇ ਕਈ ਛੁਟੇਰੇ। ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਅਵੱਸ਼ਕ ਕਸਵੱਟੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਹੀ 'ਛੰਦ-ਬਧ' ਰਚਨਾ' ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਰੂਪਕ ਸਚਾਈ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਵੀ ਓਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਚਰਚਾ-ਜਨਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਅਖੀਰ ਤੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ, ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲੀ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣ ਕੇ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਅਣ-ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਆ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ

ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਤੇ ^{Dr. H. S. Bhatnagar} ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਫੇਸਰ ਆਫ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਐਂਗਲੋ-ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਤਦ-ਚੋਣ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬਲ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਠੀਕ ਰਹੱਸ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਕਮਾਲ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਅਤੇ ਠੀਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਹੀ ਕਰਤਬ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸੁਝਾ ਦਿਤੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅਤਿ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ (ਇਹ ਗੁਣ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ), ਉਥੇ ਆਪ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਅਤਿ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਨਿਪੁਣ ਕਲਾਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (ਇਹ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕੀ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਤੁਲਨਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਪੂਰਵਤਾ ਅਜੇਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸੱਸੀ ਹਾਸਮ ਸੰਪਾਦਿਤ ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਆਹੂਜਾ, ਪੰਨਾ 84।
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 85।
3. ਉਹੀ ਪੰਨਾ 85।
4. Restraint and order.
5. Making of Literature, pp. 166-67.
6. Essay on Style, Appreciations.
7. Poetry is metrical composition.

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ : ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ

ਪਉੜੀ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਾਰਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਿਤ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ) ਜਿਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੈ) ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਪਉੜੀ (ਜੋ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬੰਦ ਅਰਥਾਤ (stanza) ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਂਤ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਪੂਰਨ ਮਹੱਤਾ ਹੈ ਹਰ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਸ ਹੱਦ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਤੇ ਪਉੜੀ ਸਮਾਨਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪਉੜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਏਨੀ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੈ ਉਥੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਵਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੇਂ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਢ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਹਥੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਸੰ: 1604 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ, ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਾਰ ਦੀ ਹਰ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਧਾ ਦਿਤੇ। ਵਾਰ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ

Digitized by Arya Samaj Foundation Gurgaon and Gurukul Kangri
ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿ ਇਹ
ਵਾਰ ਰਚੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ
ਸਿਰਲੇਖ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :—

ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1

ਵਾਰ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲਿ ਸ਼ਲੋਕ ਭੀ ਮਹਲੇ
ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ ॥

ਸ਼ਲੋਕ ਪਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀ ਦੀ
ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗਿਣਤੀ
ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਆਰੰਭ
ਵਿਚ ਮਹਲਾ 1 ਜਾਂ ਮਹਲਾ 2 ਆਦਿ ਵਧਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ
ਗਿਣਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ
ਦੀ ਅਸਲੀ ਵਸਤੂ ਪਉੜੀ ਹੈ ਸ਼ਲੋਕ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ
'ਵਧਾਏ' ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਪਉੜੀ ਦੇ ਆਸੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ
ਪਉੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਪਉੜੀ ਦਾ ਅੰਕ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਇਕ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਪਉੜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ
ਪਉੜੀ ਤਾਂ ਉਂਜ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ
ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਵਾਕ' ਲੈਣ ਲਈ) ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਗੱਲ
ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਪਾਠ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ
ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪਉੜੀ ਤੋਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਹਰ ਸੂਰਤ ਸ਼ਲੋਕ
ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਪਉੜੀ ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਅਗੰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ ਵਧਾਉਣ ਦਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ
ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ
ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਰਚਨ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਆਸਾ ਗੁਰਮਤ ਪਰਚਾਰ ਦਾ
ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਚਾਰ ਜਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ
ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ ਵਧਾਏ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਬਹੁ-
ਪੱਖੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰੂਪ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਹੋ ਜਾਏ।

ਦੂਜਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ

ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਸੰਗ ਵਜੋਂ ਪਰਥਾਵਿ ਸਾਖੀ ਸਹਾਪੁਰਖ ਬਲਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਲੋਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਕ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ (ਦੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਤੱਕਾਂ ਵਿਚ ਸੀਮਤ) ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨਾ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਆਸਾ, ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਰਸ ਤੇ ਵੰਨਗੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਬੀਰ-ਰਸੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਵਾਰ' ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ :

1. ਬੀਰ-ਰਸੀ ਜਾਂ ਯੁਧ ਦੀ ਵਾਰ
2. ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰਮਤ ਹੋਈਆਂ। 'ਵਾਰ' ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੂਰਵ-ਨਾਟਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਅਵੱਸ਼ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ) ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ), ਸਰਦਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ) ਸ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ) ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਦੀ ਤਕਨੀਕ, ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸਿਪਾਤ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡੀ ਆਲੋਚਨਾ ਲਗ ਪਗ ਚੁੱਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਰਾਜਗਰਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਪਜੀ, ਜਦ ਕਿ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ

ਵਿਚ ਗਿਆਰਵੀਂ ਬਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੁ ਅਣ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਅਰਥਾਤ-ਸਥਾਨਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਣਜਾਣੇ ਤੇ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ 'ਧੁਨੀ' ਜਾਂ ਧਾਰਨਾ ਉਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਸੁਝਾ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕੰਦਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਵਾਰ, ਮੂਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਲੱਲੇ ਬਹਿਲੀਮੇ ਦੀ ਵਾਰ ਆਦਿ। ਇਹ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਦੇਸ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾ ਬੀਰਤਾ ਰਹੀ, ਨਾ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ, ਨਾ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ। ਅਜੇਹੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚਮਕਿਆ। ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਰੰਭੀ। ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਵਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਰ ਇਹ ਨਵੀਂ ਵਾਰ ਯੁਧ ਦੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਸੀ।

ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਸਮਝ ਲੈਣ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਿਆ। ਬੀਰ-ਰਸ ਇਕ ਆਤਮਕ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਚਰਨਕ ਗੁਣ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਸੁਭਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ virile spirit ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮਰਦਉਪੁਣਾ ਹੈ, 'ਜਵਾਮਰਦੀ' ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਬੀਰਤਾ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾਪਨ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕਰਤੱਵ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਬੀਰਤਾ ਉਹ ਦੇਵੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਵਾਂਗ ਮਾਸ ਤੇ ਖੂਨ ਦੀ ਭੇਟ ਮੰਗਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰੋਂ, ਆਤਮਕ ਤੇ ਆਚਰਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ, ਬੀਰ-ਕਰਤੱਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਤਾਣੇ ਤੋਂ ਬਲੀ, ਹੀਣੇ ਤੋਂ ਅਣਖੀ, ਅਸੂਝ ਤੋਂ ਸਾਹਸੀ (ਉਤਸ਼ਾਹੀ), ਕਾਇਰ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਦੇਹ-ਰੱਖ ਤੋਂ ਆਪਾ-ਵਾਹੂ

ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕੌਮ ਅਤਿ ਕਠਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲਗ ਪਗ 200 ਸਾਲ ਤਕ ਕੌਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਉੱਦਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਜਤਨ ਨਿਰੋਲ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਸਨ।

ਸੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਕੌਮ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਯੁਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਗੇਤਰ ਜਾਂ 'ਪੇਸ਼ ਖੋਮਾ' ਹੈ। ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਨਿਤਾਣੀ ਕੌਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਮ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਉਪਜ ਸਕਦੀਆਂ? ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਧਾਰਮਕ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਦਾ ਕਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰ ਵਾਲਾ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਲੱਛਣ ਅਰਥਾਤ 'ਜੱਸ' ਜਾਂ ਉਸਤਤ ਓਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਯੁਧ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ। ਕੇਵਲ ਨਾਇਕ ਦਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਦਵੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਕਰਨ-ਕਾਰਨ ਹੈ, ਮੁਖਤਾਰਿ ਕੁੱਲ (ਸਰਬ-ਸਮਰਥ) ਹੈ, ਕਰਤਵੀ, ਚੋਜੀ ਤੇ ਪਰਾਕਰਮੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ 'ਜੱਸ' ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਾਇਕ ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ। ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਜੱਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੁਧ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਲੱਛਣ ਟੱਕਰ ਜਾਂ ਘੋਲ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਦਤ (ਦੀਰਘਤਾ) ਨਾਲ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਘੋਲ। ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦਾ ਘੋਲ। ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘੋਲ। ਆਤਮਕ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪ ਕੂੜ ਦਾ ਘੋਲ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਾਰ ਨੇ ਮੁਢਲੇ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਵੱਸ਼ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਏਨੀ ਬੀਰ-ਭਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਏਨੀ ਬੀਰ-ਕਰਤਵੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਧੁੰਮ ਭਾਰਤ ਕੀ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਫਿਰ

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਯੂਧ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਰਚਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਮੂਨਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛੱਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਰਚੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ-ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਭਰਪੂਰ 'ਜੋਸ਼' ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀ-ਨਾਇਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਣ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਕਰਤੱਵ (ਜੋ ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿੱਤਕ ਮਹਾਨਤਾ

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਨਿਤ, ਸਰਬ-ਪ੍ਰੀਤ, ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਦੀ ਮਾਨੋਂ ਇਹ ਵਾਰ ਇਕ ਸਿਖਰ ਜਾਂ ਚੋਟੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਨਿਰਭਰ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 24 ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ (general) ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਅਤੇ ਸੰਜੁਗਤ (integral) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਕ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹਦ ਤਕ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਉਕਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਵਾਦ, ਤਰਕ ਵਿਤਕਰੇ

ਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਫਰਮੇ ਅਧੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ ਨਿਰਨਾ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸਲੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਕੁਦਰਤਿ' ਅਤੇ 'ਵਿਸਮਾਦੁ' ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਏ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ-ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਆਦਰ-ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਰਹੱਸ, ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੁਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰਨਾ-ਜਨਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼, ਦਲੀਲਾਂ-ਭਰੀ ਕਾਟਵੀਂ, ਤਿੱਖੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਬੋਲੀ, ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ (ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ)

ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸਾ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਨ ਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਿਵਮ ਦਾ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸੱਤ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤ-ਮਾਰਗ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਉੜੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਗੁਰਮਤ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਚੌਵੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤਕ ਇਕ ਵਿਕਾਸ-ਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਸੋ ਜੋ ਸੱਜਣ ਹੁਣ ਤਕ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਮੂਲ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਅਰਥਾਤ ਕੇਵਲ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਵੇਖ ਲੈਣ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਇਕੋ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਪਰੋਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।"

[ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ ਪੰਨਾ 7]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਰਚਿਆ, ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ 'ਨਾ' ਰਚਿਆ। ਆਪ ਹੀ ਕੁਦਰਤ ਸਾਜੀ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਦਾਤਾ ਹੈ, ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ, ਉਹ

ਮਾਲਕ, ਪਾਲਕ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਚਲਾਕਾਂ ਦੀ ਚਾਲ-ਚਲਾਈ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਸਕੇ। ਉਹ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੂੜਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹ ਜੀਵਨ ਖੇਡ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਝੂਠੇ-ਠੱਗ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਰੱਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਖਰਾਬ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਦ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਦਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੇਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਾਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਦਾਤ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰੋਗ ਵੀ ਕੱਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜੀਵਨ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਜੀਉ ਪਿੰਡ (ਸਰੀਰ) ਰੱਬ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਪਦਾਰਥ ਉਸੇ ਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਨ (ਸੁਭ ਕਰਮ) ਕਰੇ ਪਰ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਕਰੇ, ਹੰਕਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਸਰੀਰ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਪੁੱਗਣ ਤੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਬਣੇ, ਸੱਚੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਸੰਤੋਖ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੇਵਕ ਹੈ। ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੇ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੁਸਾਫਰ ਵਾਂਗ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਏ। ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਰੱਬੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।

ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਭਗਤ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਅਭਾਗੇ ਤੇ ਦੁਰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਕਮਾਣ ਨਾਲ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕੂੜ ਕਮਾਣ ਨਾਲ ਕੂੜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਅਵੱਸ਼ ਲਗਣੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੋਈ ਨਿਰੀ ਫੋਕੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਕਰਤਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ :

ਏਨਾ ਜੰਤਾ ਕੈ ਵਸਿ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ
ਤੁਧੁ ਵੇਕੀ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ॥
ਇਕਨਾ ਨੋ ਤੂੰ ਮੇਲਿ ਲੈਹਿ
ਇਕਿ ਆਪਹੁ ਤੁਧੁ ਖੁਆਇਆ ॥

(ਪਉੜੀ 11)

ਰੱਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਰੱਬ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ, ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਸੰਸਕ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਸਭ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹਨ। ਰੱਬ ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ, ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਘਟ ਸੀ। ਪੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈ।

ਬਾਰ ਬਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਵਾਰ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਰੂਪ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਢੰਗ ਹੀ ਦੁਹਰਾਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਰੱਬ ਦਾ ਭਉ (ਡਰ) ਅਤੇ ਭਾਉ (ਪ੍ਰੇਮ) ਦੋ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਡਾਢਾ ਹੈ, ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੈ। ਜੇ ਰਤਾ ਪੁੱਠੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ;

ਵਡਹੁ ਵਡਾ ਵਡ ਮੇਦਨੀ
ਸਿਰੇ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਇਦਾ ॥
ਨਦਰਿ ਉਪਠੀ ਜੇ ਕਰੇ
ਸੁਲਤਾਨਾ ਘਾਹੁ ਕਰਾਇਦਾ ॥
ਦਰਿ ਮੰਗਨਿ ਭਿਖ ਨ ਪਾਇਦਾ ॥

(ਪਉੜੀ 16)

ਰੱਬ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਦਾਤਾ ਹੈ, ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ, ਕਰੁਣਾਮੈ ਹੈ, ਕਿਰਪਾ-ਸਿੰਧ ਹੈ, ਜਿੰਦ ਦੀ ਜਿੰਦ ਹੈ, ਸ਼ਾਹ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਮੰਦਾ ਕਰਨਾ ਜਿਥੇ ਪਾਪ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਹੈ। ਮੂਰਖ ਦਾ ਇਹੋ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਮੰਦਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਮੰਦਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੂਰਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਮੂਰਖ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਵਿਚ ਭਲਾ ਹੈ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸੈ ਨ ਆਖੀਐ
ਪੜਿ ਅਖਰੁ ਏਹੋ ਬੁਝੀਐ ॥
ਮੂਰਖੈ ਨਾਲਿ ਨ ਲੁਝੀਐ ॥

(ਪਉੜੀ 19)

ਮੂਰਖ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਰਥਕ ਉਪਦੇਸ਼

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੀ ਫਿਰ ਮਰਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਚਲਣਹਾਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਦਾ-ਕਾਇਮ-ਦਾਇਮ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵਿਸਾਰਿਆ ਜਾਏ? ਭੁੱਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਪ ਹੈ, ਭੁੱਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਅ ਪਰਾਣ, ਸਰੀਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁਖ ਸੰਪਤੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੁਲੀਏ? ਚੰਗੇ ਰੱਬ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਕਰੀਏ? ਸਜਾ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਅੰਤ-ਵੇਲਾ ਤੇ ਹਿਸਾਬ-ਵੇਲਾ ਯਾਦ ਰਖੀਏ?

ਜਿਤੁ ਕੀਤਾ ਪਾਈਐ ਆਪਣਾ
ਸਾ ਘਾਲ ਬੁਰੀ ਕਿਉਂ ਘਾਲੀਐ ॥
ਮੰਦਾ ਮੂਲਿ ਨ ਕੀਚਈ
ਦੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ ॥

(ਪਉੜੀ 21)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁਰਲੱਭ ਜੀਵਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਕੁਝ ਲਾਹਾ ਖੱਟੀਏ. ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਪਾਸਾ ਢਾਲੀਏ, ਤਾਂ ਜੋ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਬਣ ਆਵੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਸਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਰੱਬ ਦਾ ਸੇਵਕ (ਚਾਕਰ) ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪਰਵਾਨਿਤ ਹੈ। ਜੇ ਹੰਕਾਰ ਕਰਕੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਹੰਕਾਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਉਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ? ਜਦ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਰੱਬ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੋਭਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸ-ਵਾਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਿਹਰ ਵੀ ਤੇ ਸਖਤੀ ਵੀ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।

ਆਪਿ ਕਰਾਏ ਸਾਖਤੀ
ਫਿਰਿ ਆਪਿ ਕਰਾਏ ਮਾਰ ॥
ਇਕਨੁ ਗਲੀ ਜੰਜੀਰੀਆ
ਇਤਿ ਤੁਰੀ ਚੜ੍ਹਹਿ ਬਿਸੀਆਰ ॥

(ਪਉੜੀ 23)

ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ, ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਡੇ (ਰੱਬ) ਦੀ ਸਭ ਵਡਿਆਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੈ। ਜੋ ਚਾਹੇ

ਸ਼ੋ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਟਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਰੀਪੂਰਨ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਏਕੀ ਬਾਹਰੀ
ਹੋਰ ਦੂਜੀ ਨਾਹੀ ਜਾਇ ॥
ਸੋ ਕਰੇ ਜਿ ਤਿਸੈ ਰਜਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 24)

ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ (ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ)

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਦੀ ਬਹੁਮੁਲੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਵਾਰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਛੰਦ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਬੀਰ-ਰਸ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਖਿੱਚ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਅਧਿਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹਨ, ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸੰਜੁਗਤ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਲੋਕ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਤੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਬੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਅਵੱਸ਼ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਅਵਸਰਾਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕੋ-ਵਕਤ, ਇਕੋ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਪਰਸਾਰ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਢਲਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਪੁਸ਼ਟੀ, ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਸਾ ਅਵੱਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਗਵਾਈ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :—

1. 'ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ'

ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਵੱਸ਼ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਰੱਬ

ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਬੂਠਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਬੂਠਾ ਜਾਪਦਾ ਹੋਵੇ। 'ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ' ਵਾਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਏਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹੈ :

ਇਹ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ

ਸਚੈ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਨਿਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮਨੁੱਖ 'ਸਚਿਆਰਾ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ ਕੂੜ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ'

ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਕੂੜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚਾ ਹੈ ਹੁਣ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੂਠਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਰੋਧ (contradiction) ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ? ਇਹ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (paradox) ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੁੰਦ-ਮਈ ਹੈ। ਇਕੋ ਵਕਤ ਸੱਚਾ ਤੇ ਬੂਠਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਕੂੜ-ਗ੍ਰਹਸਤ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬੂਠਾ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਅਤੇ ਦਰਯੋਧਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ। ਸਾਧ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਧ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਚੋਰ ਦੀ ਚੋਰ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ :—

ਨਾਨਕੁ ਵਖਾਣੈ ਬੇਨਤੀ

ਤੁਧੁ ਬਾਝੁ ਕੂੜੋ ਕੂੜੁ ॥

3. 'ਹਉਮੈ ਦੀਰਘੁ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ'

ਕੂੜ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਹਉ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵੁਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਨਮ, ਮੌਤ, ਵਿਹਾਰ ਕਾਰ, ਪੁੰਨ ਪਾਪ, ਜਾਤ ਜਿਨਸ, ਮੂਰਖ ਸਿਆਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਲਭ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਹਉਮੈ, ਸਬੂਲ ਹਉਮੈ, ਅੰਤਰੀਵ ਹਉਮੈ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਉਮੈ। ਰੋਗ ਵੀ ਅੰਦਰ ਹੈ ਤੇ ਦਾਰੂ ਵੀ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੋਗ ਉਪਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਨਾਮ ਰੂਪ ਦਾਰੂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘੁ ਰੋਗੁ ਹੈ

ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ ॥

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਬਦ ਹਉਮੈ ਦਾ 'ਦੀਰਘ ਰੋਗ' ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਾਯੂ ਕਾਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਨਿਰਨਾ ਇਹੋ ਹੈ।

4. ਕੁਦਰਤਿ, ਵਿਸਮਾਦੁ, ਭੈ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ

ਕੁਦਰਤ ਰੱਬ ਦੀ ਅਥਾਹ, ਅਪਾਰ ਤੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਰੱਬ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ, ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤਿ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਕਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸੁਣਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰਥਾ, ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਤੱਤ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ਹੂਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਕਾਦਰ ਦੀ ਹੈ; ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ :

ਸਭ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਨੂੰ ਕਾਦਿਰੁ ਕਰਤਾ

ਪਾਕੀ ਨਾਈ ਪਾਕੁ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਵੇਖੈ

ਵਰਤੈ ਤਾਕੋ ਤਾਕੁ ॥

'ਕੁਦਰਤਿ' ਦੇ ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ (ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰੀ ਮਸਤੀ) ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਗਲਾ ਵਿਗਸਤ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਬੁਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ ॥

ਨਾਨਕ ਬੁਝਣੁ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ॥

ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਭੈ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਭੈ ਭੀਤ ਹੈ। ਚੰਨ, ਸੂਰਜ, ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਣੀ, ਧਰਤੀ, ਇੰਦਰ, ਧਰਮ ਰਾਜ, ਸਿਧ, ਬੁਧ, ਸੂਰ, ਨਾਥ, ਆਕਾਸ਼, ਜੋਧ-ਮਹਾਬਲ-ਸੂਰ ਇਹ ਸਭ ਭੈ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਆਪ ਭੈ-ਰਹਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਕੋਈ ਲੇਖਾ ਜਾਂ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਸਭ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਲੇਖੇ ਦਾ ਡਰ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਸਗਲਿਆ ਭਉ ਲਿਖਿਆ ਸਿਰਿ ਲੇਖੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਸਚੁ ਏਕੁ ॥

5. 'ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣਿਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਸਚਾ ਹੋਇ'

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਧਰਮ ਤੇ ਕਈ ਰਸਤੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ (ਸਰੋਵੜੇ), ਯੋਗ ਮੱਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਭੇਖ ਸਨ । ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਤ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ । ਹਰ ਕੋਈ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਾਧਨ ਪਰਚਾਰਨ ਜਾਂ ਵਰਤਣ ਤੇ ਪਖੰਡ ਖਿਲਾਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਖੇਧੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :

1. ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਪੜਿਆ ਤੇਤਾ ਕੜਿਆ ।
2. ਸਚਿ ਕਾਲੁ ਕੂੜੁ ਵਰਤਿਆ ਕਲਿ ਕਾਲਖ ਬੇਤਾਲ ॥
3. ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ ॥
4. ਜੋਗ ਸਬਦੈ ਗਿਆਨ ਸਬਦੈ ਬੇਦ ਸਬਦੈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ ॥
5. ਨਾਨਕ ਮੇਰੁ ਸਰੀਰ ਕਾ ਇਕੁ ਰਬੁ ਇਕੁ ਰਬਵਾਹੁ ॥
6. ਸਾਮ ਕਹੈ ਸੇਤੰਬਰੁ ਸੁਆਮੀ ਸਚਿ ਮਹਿ ਆਛੈ ਸਾਚਿ ਰਹੇ ॥
7. ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੈ ॥
8. ਲਖ ਚੋਰੀਆ ਲਖ ਜਾਰੀਆ ਲਖ ਕੂੜੀਆ ਲਖ ਗਾਲਿ ॥
9. ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ ॥
10. ਗਉ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥
11. ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ ॥
12. ਪਹਿਲਾ ਸੁਚਾ ਆਪਿ ਹੋਇ ਸੁਚੈ ਬੈਠਾ ਆਇ ॥
13. ਘੜੀਆਂ ਸਭੇ ਗੋਪੀਆਂ ਪਹਰ ਕੰਨ ਗੋਪਾਲ ॥
14. ਵਾਇਨਿ ਚੇਲੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰ ॥
15. ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਸਿਫਤਿ ਸਰੀਅਤਿ ਪੜਿ ਬੜਿ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥
16. ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੌੜੈ ਪਈ ਕਮਿਆਰ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਪੰਡਤ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਕੂੜ ਤੇ ਦੰਭ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਚਤੁਰਤਾ-ਰੂਪ ਜਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ । ਜਨੇਊ, ਸੂਤਕ, ਪਾਤਕ, ਸੁੱਚ ਸੰਜਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਪਿੱਤਰ ਪੂਜਾ ਤੇ ਪਿਤਰੀ ਦਾਨ ਲੈਣ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਕਰਮ ਸਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਨ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀ ਜੁਗਤ ਵਿਹੂਣੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਦੂਰ ਤੇ ਜਾਹਰ-ਪ੍ਰਸਤ, ਸਰੋਵੜੇ ਕੁਚੀਲ ਤੇ ਕਰਮਗੀਣ, ਜਤੀ ਤੇ ਮੋਨਧਾਰੀ ਪਖੰਡ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸੱਚੇ ਰਾਹ ਤੋਂ

ਭਟਕ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਉਤਰ ਜਾਂ ਨਿਫਰ ਜਲਾਕ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਭੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋ ਚੁਕੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਭਟਕਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। 'ਸਚੁ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਣੀਐ' ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਉਤਮ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ :

ਸੱਚ ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਰੱਖ ਵੱਸੇ। ਕੂੜ ਦੀ ਮੈਲ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਏ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਚਾਅ ਉਪਜ ਪਵੇ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਠੀਕ ਜੁਗਤ ਜੋ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਬੀਜ ਬੋਇਆ ਜਾਏ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਬੁਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਸੱਚੀ ਸਿਖਿਆ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲ ਜਾਏ ਅਤੇ ਮਨ ਕੋਮਲ, ਦਇਆਵਾਨ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਲੈ ਕੇ ਆਤਮ-ਤੀਰਥ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ, ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਸਭ ਕਚਿਆਈਆਂ ਤੇ ਕੂੜਾਂ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ, ਸਭ ਪਾਪ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਟੇਕ ਜਾਂ ਆਪਾਰ ਬਣ ਜਾਏ। ਐਵੇਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਜਮਾਂ-ਖਰਚ ਨਾ ਬਣੇ।

6 'ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਅਈਆਂ ਤਤੁ'

ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਮਿਠੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਰ (ਫਾਰਮੂਲਾ) ਹੈ। ਪਰ ਨਿਮਰਤਾ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਝੁਕ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਭਾਵ ਹੋਣਾ ਅਸਲ ਸਿੱਖੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੋ ਹੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਥੰਮ੍ਹ ਹਨ। ਤੀਜਾ ਥੰਮ੍ਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

7. ਸੂਤਕ, ਜਨੇਊ ਦਾ ਨਿਰਨਾ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਤਕ ਦਾ ਭਰਮ ਜਾਲ ਅਤੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਹ-ਰੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਾ ਖੰਡਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਸੂਤਕ ਅਤੇ ਜਨੇਊ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੂਤਕ ਬਾਹਰਲੀ ਮੈਲ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰ ਸਕਦੀ। ਆਤਮਕ ਸੁਧੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਤਕ

ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਕ ਸੁਖੀ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਗੱਹੇ
ਦਾ ਪੱਚਾ ਦੇਣ ਨਾਲ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨੇਊ ਇਕ ਧਾਗਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਰਸਮੀਪਨ ਹੈ,
ਆਚਰਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਲੋੜ ਉਚੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਧਾਗਾ ਜਾਂ
ਜਨੇਊ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਤਥਾ ਆਤਮਕ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ
ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ
ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥
ਨਾ ਏਹੁ ਤੂਟੈ ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ
ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ ॥

ਬਾਹਰਲਾ ਜਨੇਊ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਵਾਰਦਾ। ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਵਿਸ਼ੇ
ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦਾ। ਲੋੜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਹੈ। ਤੰਗ ਤੋਂ ਭਾਵ
ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਅੰਤਰਨ ਜਾਂ ਨਿਰੋਪ ਲਿਆ ਹੈ :

ਚਗੁ ਨ ਇੰਦ੍ਰੀ ਤਗੁ ਨ ਨਾਰੀ ॥
ਭਲਕੇ ਬੁਕ ਪਵੈ ਨਿਤ ਦਾੜੀ ॥

ਸੂਤਕ ਦਾ ਭਾਵ ਮੈਲ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨੇਊ ਤੋਂ ਭਾਵ
ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣ ਤੋਂ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ
ਫੋਕਟ ਰਹ-ਰੀਤ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।
ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ :

ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕੁ ਲੋਭੁ ਹੈ
ਜਿਹਵਾ ਸੂਤਕੁ ਕੂੜੁ ॥
ਅਖੀ ਸੂਤਕੁ ਵੇਖਣਾ
ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਪਰ ਧਨ ਰੂਪੁ ॥
ਕੰਨੀ ਸੂਤਕੁ ਕੰਨਿ ਪੈ
ਲਾਇ ਤਬਾਹੀ ਖਾਹਿ ॥
ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ
ਬਧੇ ਜਮ ਪੁਰਿ ਜਾਹਿ ॥

ਉਂਜ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰੀਏ ਜਾਂ ਭਿੱਟ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮਲੀਨ ਹੈ :

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ
ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ ॥

ਗੁਰੂ ਅੰਤ ਲਕੜੀ

ਅੰਦਰ ਕੀੜਾ ਹੋਇ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ਿਆ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਮੈਲ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਕਰੋ ਪਰ ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸੋ। ਸਗੋਂ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰੋ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਿਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ, ਨਾਮ ਦੇ ਮੈਲ-ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਨਾਲ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ :

ਛੋਡੀ ਲੇ ਪਾਖੰਡਾ ॥

ਨਾਮਿ ਲਇਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ ॥

8. 'ਭੇਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੇਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੇਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ'

ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੰਡਿ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਠੀਕ ਕੀਮਤ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਕ ਅਤਿ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਸਤ, ਪਰਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ—ਹੋਰ ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਵੱਡੇ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰਿਨੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸਤਰੀ-ਰਿਣ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ !

9. ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਭਰਮ ਜਾਲ

ਪੰਡਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੂਠਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ। ਪੰਡਤ ਵੀ ਮੂਰਖ, ਪਾਪੀ ਤੇ ਨੀਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰੱਬ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਪੜਿ ਪੜਿ ਗੱਡੀ ਲਦੀਅਹਿ' ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਲੇਖੈ ਇਕ ਗਲ

ਹੋਰੁ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਖ ॥

ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਸਭ ਵਿਥਿਆ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਜੇ ਇਕੋ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਗੱਲ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਬਹੁਤ ਖਿਲਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਭਟਕਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਝੱਖ ਮਾਰਨਾ ਹੈ। ਲੇਖੇ ਵਾਲੀ, ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰੋਧੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਪੜਿਆ ਤੇਤਾ ਕੜਿਆ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ (ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੋਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ) ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ :

ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਜਤਿ

ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ॥

ਅਰਥਾਤ ਫਜ਼ੂਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੰਡਤ (ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ) ਸਖਤ ਮੂਰਖ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਜਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਉੱਕੀ ਕੋਈ ਸੂਝ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਨੀਚ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਰੁਪਇਆ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਜਮਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

10. ਚਾਕਰੀ, ਦੋਸਤੀ, ਆਸ਼ਕੀ ਦਾ ਨਿਰਨਾ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਥੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰੇ ਹਨ ਉਥੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚਾਕਰੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਚਾਕਰ (ਨੌਕਰ, ਸੇਵਕ) ਉਹ ਹੈ ਜੋ :

ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਸੇਵਾ ਕਰੇ

ਤਾ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ਮਾਨੁ ॥

ਹੰਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਬਹੁਤਾ ਗਲਾਧੜ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗਾ ਸੇਵਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤੀ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਸਤੀ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਜਾਂ ਇਕੋ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਆਚਰਨਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ :

ਨਾਲਿ ਇਆਣੇ ਦੋਸਤੀ ਵਡਾਰੂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ॥

ਪਾਣੀ ਅੰਦਰਿ ਲੀਕ ਜਿਉ ਤਿਸਦਾ ਥਾਉ ਨ ਥੇਹੁ ॥

ਆਸ਼ਕੀ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਹੈ :

ਏਹ ਕਿਨੇਹੀ ਆਸਕੀ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਆਸਕੁ ਕਾਢੀਐ ਸਦ ਹੀ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥

ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਅਧਿਐਨ

ਰਚਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼

ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੌਤੇ (ਅਨੰਦ) ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਚੀ (ਪ੍ਰਸਤਕ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਪੰਨਾ 92) ਸਾਡਾ ਅਸਲੋਂ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਵਾਧੂ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਰੁਚੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸਮਝ-ਗੋਚਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦਾ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੰਗ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਈ ਗੁਰਮਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧਦੀ ਨਹੀਂ ਘਟਦੀ ਹੈ।

ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਰਨਣ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਲ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ

ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਮੇਲ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬੜੇ ਅਨੂਪਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪੂਰਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੁਝ ਅਤਿਆਤਮਕ ਪਧਰ ਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਧਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਸ਼ਾ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਿਤੇ ਵਰਲਾ ਹੀ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮੇਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਰਚੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੀ ਹੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ-ਭਰੀ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਵਰਨਣ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਇਕ ਆਤਮਕ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੋਝਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹਰ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਭਾਂਤ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਚੀ।

ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

ਅਨੰਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਫਲ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਭਾਵ ਨਾ ਸਮਝੀਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਚਿਵ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੋਜਦੇ

ਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਗੁਰ ਤੇ ਪਾਇਆ॥

(ਪਉੜੀ 13)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਡੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ

ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਭਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭਾਲ ਹੈ। 'ਆਖੇ ਹਯਾਤ' ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਣੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਹਿਰਨ ਜਿਵੇਂ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹਫ ਹਫ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਨਹੀਂ ਅੰਦਰੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਨਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਨਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਹੈ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅੰਦਰਮੁਖੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਾ

ਇਸ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹਾ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰੁਚੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਨੰਦੁ ਭਇਆ ਮੇਰੀ ਮਾਏ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੈ ਪਾਇਆ ॥

ਗੁਰੂ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਧੂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਡੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲੰਮੀ ਉਡੀਕ ਤੇ ਲਾਲਸਾ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਸਦੀਵੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਹਰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਮਸ਼ਤੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਏਥੇ ਸ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ

ਭਗਤਾ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ॥

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਲਛਣ ਦਸੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ।

ਲੋੜ ਪਰਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ । ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੈ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਕੋਈ ਅੰਦਰਲਾ ਰਹੱਸ ਹੈ । ਜੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ ਮਾਨੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ । ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹੈ । ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅੰਸ਼

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉਚੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਨੰਦ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਆਤਮਕ ਤੱਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਹੈ । ਅਚਨਚੇਤ ਹੈ । ਅਚਨਚੇਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਜਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਹੈ । ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ । ਅਣਗਿਣਤ ਨਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਨਾਮੁ ਜਿਨ ਕੈ ਮਨਿ ਵਸਿਆ
ਵਾਜੇ ਸ਼ਬਦ ਘਨੇਰੇ ॥

(ਪਉੜੀ 3)

ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸੂਖਮ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦਮ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਤਿ ਸੰਗੀਤਕ ਹੈ । ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ । ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਅਨੰਦਮਈ ਸੋਹਜ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ, ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਜੁਗਤੀ ਸੰਬੰਧਨੀ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਜੀ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਤਮਕ ਤੱਥ (fact) ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੇ। ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ :

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ॥

ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਥਰੈ ਤਿਤੈ ਲੇਹੁ ਉਥਾਰਿ ॥

ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਗਤ ਲਈ ਅੱਗ ਦਾ 'ਰੂਪਕ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅੱਗ ਤਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਹੈ, ਭਟਕਣਾ ਦੀ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਜਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਦਰ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵੀਨ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿੱਜਤਵ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਉੱਚਾ ਉਠਿਆ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਨ, ਮਨ ਸਭ ਉੱਚਾ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਏ ਮਨ ਮੋਰਿਆ ਤੂ ਸਦਾ ਰਹੁ ਗਰਿ ਨਾਲੇ ॥

(ਪਉੜੀ 2)

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਬ-ਕਲਾ-ਸਮਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਾਪ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਸਦਾ ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹ ਤੇਰੀ
ਨਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਾਵਏ ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਉਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਗਾਉਣਾ ਅਰਥਾਤ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨ ਹੈ :

ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ
ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ॥

(ਪਉੜੀ 23)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ :

ਸਾਚੀ ਲਿਵੈ ਬਿਨ ਦੇਹ ਨਿਮਾਣੀ ॥
ਦਹਿ ਨਿਮਾਣੀ ਲਿਵੈ ਬਾਝਹੁ
ਕਿਆ ਕਰੇ ਵੇਚਾਰੀਆ ॥

(ਪਉੜੀ 6)

ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਝੂਠੀ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਲਿਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਸੱਚੀ ਲਿਵ ਨਾਮ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਲਿਵ ਸੱਚੀ ਲਿਵ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੀ ਸਚਾਈ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਗੁੰਗੇ ਦੇ ਗੁੜ ਖਾਣ ਵਾਂਗ ਅਕਹਿ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਠਨ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਅਨਹਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਨੰਦ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਮਿਲੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ।

ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਸਾਚੀ ਲਿਵ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਅਨੰਦ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ :

ਆਨੰਦ ਗੁਰੂ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ॥

(ਪਉੜੀ 7)

ਇਵੇਂ ਹੀ :

ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੋਜਦੇ
ਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਇਆ ॥

(ਪਉੜੀ 13)

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ :

ਕਰਮੀ ਸਹਜੁ ਨ ਉਪਜੈ
ਵਿਣੁ ਸਹਜੈ ਸਹਸਾ ਨਾ ਜਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 18)

ਸ਼ੰਕੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਆਦਮੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖਦੇ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਹਿਸਾ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਹਿਜ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹਿਸਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਖੋ, ਨਾਮ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤ ਵਿਚ ਰਖੋ ਕਿਉਂਕਿ ਮਲੀਨ ਮਨ ਵਿਚ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਰਖਣਾ ਇਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਰਸਤਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਮਨੁ ਧੋਵਹੁ ਸਬਦ ਲਾਗਹੁ
ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਹਹੁ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ॥

(ਪਉੜੀ 18)

ਸੋ ਅਨੰਦ ਜੋ ਸਹਿਜ-ਅਨੰਦ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ :

- (1) ਮਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ
- (2) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਪ, ਅਤੇ
- (3) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿਮਰਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ, ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਤੱਤ-ਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਦੇ

ਵਿਸਮਾਦ-ਉਨਮਾਦ ਰਸ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਇਸ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰਗਟਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ 'ਰਾਮਕਲੀ ਅਨੰਦ' ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਮੇਰੀ ਮਾਏ!' ਮੈਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸੁਖ-ਰੂਪ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਮੇਲ ਜਤਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸੁਤੇ ਸਿਧ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਹਿਜ-ਅਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੋ ਆਤਮਕ, ਅੰਦਰਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਗਲ-ਰੂਪ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਵਧਾਈਆਂ ਸੰਗੀਤ-ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਜ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੰਗਲਾਚਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੈ ਚੌਥੀ ਗੱਲ। ਏਥੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ—ਇਹੋ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ : ਕਾਵਿ ਮੁਲੰਕਣ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਿਪਣਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਵੀ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਸਕਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਯੋਗ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰਕੇ, ਰੱਬੀ ਸਰੂਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਨਿਗਰ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਕਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ, ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ-ਮਈ ਬਿਆਨ, ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤਿ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ (ਇਥੇ ਭਾਵ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਾ ਹੈ) ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਲਗ ਪਗ ਰਲਵੀਂ ਮਿਲਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਕਥਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਕਾਵਿ-ਟੋਟਿਆਂ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਸਮਾਂਤਰ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਦੁਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਠਕ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਮਈ

ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦੋ ਬਾਣੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਮੁਗਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਸੌਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਛਜੂ ਭਗਤ, ਕਾਨ੍ਹਾ, ਜਲੂਣ, ਸੁਬਰਾ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਭਗਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਆਪ ਦੇ ਇਕ-ਵਕਤੇ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਊ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵਰਗੇ ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸਨ।

ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਭੇਖਾਂ, ਦੰਭਾਂ, ਧਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ-ਭਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਭੰਡਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਖੁਲ੍ਹੇ-ਦਲੀ, ਰਵਾਦਾਰੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ, ਬਰਾਬਰੀ, ਉਚ ਨੀਚ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ, ਪੰਡਤਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਸੇਵਾ ਹਮਦਰਦੀ ਆਦਿ ਉਚੇ ਗੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਗੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਆਸ਼ਾ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਨਤਕ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ, ਸਰਲ, ਸੋਧੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਘਰੇਲੀ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤੇ।

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਚਿਰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ, ਜੁਗ-ਪਲਟਾਊ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਆਗੂ-ਕਵੀ ਦਾ ਹੀ ਹੱਥ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਤ-ਕਵੀਆਂ, ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਵਾਂਗ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਮ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਕੇ ਵਰਤਣਾ ਇਸੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ-ਆਸ਼ਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ-ਤੀਬਰਤਾ, ਪ੍ਰਭ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ, ਦਰਦ, ਖਿਆਲ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਕਹਿ ਸੂਖਮਤਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ, ਅਗੰਮੀ ਆਵੇਸ਼ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰਮਈ ਹੁਲਾਰੇ, ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਪੂਰ, ਉੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਸ ਅਤੇ ਰਹੱਸ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਭੇਦਤਾ, ਰਜਾ ਭਾਣੇ ਵਾਲੀ ਉਨਮਾਦਕ ਅਵਸਥਾ—ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ—ਹਾਫਿਜ਼, ਰੂਮੀ, ਜਾਮੀ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਬਲੋਕ, ਸ਼ੈਲੇ, ਗੋਇਟੇ ਅਤੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਆਦਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਸੱਚੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੀ ਬਰਕਤ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ-ਵਿਸਮਾਦ ਹੀ ਵਿਸਮਾਦ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਲਾ ਜਾਂ ਬਨਾਵਟ ਨਹੀਂ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਇਹੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਧ ਬਚਨ, ਜੋ ਆਵੇਸ਼ ਹੈ, ਇਲਹਾਮ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਆਮਦ ਹੈ। ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ, ਅੰਜੀਲ, ਕੁਰਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਰਦੌਸੀ, ਸ਼ੈਕਸ-ਪੀਅਰ, ਹੌਮਰ, ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਦਾਤੇ ਆਦਿ ਸਭ ਕਵੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਿਣਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਹੈ।

—2—

ਉਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਲੜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ :

1. ਰਹੱਸਵਾਦ
2. ਸੰਗੀਤ
3. ਕਲਾ-ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ
4. ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਬਿਆਨ
5. ਲੋਕ ਆਸ਼ਾ
6. ਪ੍ਰੇਮ ਰਸ

ਸਮੇਂ ਦੀ ਥੁੜ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਕੰਚਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਉਦਾਹਰਨ ਤੇ ਪਰਮਾਣ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਆਪ ਹੀ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹਨ। 'ਪਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣ ਕੀ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਵੇਰਵਾ ਹਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਦਾ ਦੇਣਾ ਅਨੁਚਿਤ

ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਰਹੱਸਵਾਦ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ 'ਗੁਰਮਤ' ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ । ਆਪ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਪੀਉਂਦਾ ਦੇ ਕਾ ਬੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ ॥

ਤਾ ਮੋਰੈ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ॥

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ । ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵਡ-ਮੁੱਲੀ ਦਾਤ, ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਇਸ ਗੁਰਮਤ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ : ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਭਗਤੀ, ਕੀਰਤਨ, ਸਹਜ, ਭਾਣਾ, ਬਿਰਹਾ, ਅਨੁਭਵ-ਗਿਆਨ (ਬਿਬੇਕ) ਆਪਾ ਵਾਹੁ ਸੇਵਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਆਦਿ । ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਕਈ ਖਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਇਥੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਸ਼ਕ, ਰਜ਼ਾ ਮੁਰਸ਼ਦ, ਹਮਾਉਸਤ ਆਦਿ । ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਵਾਦ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਹੈ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਬੱਖਲੇ ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਸ਼੍ਰੀਨਯਵਾਦ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ, ਉਥੇ ਈਸਾਈ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਰਹਬਾਨੀ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ਤੀ ਹਠ-ਕਰਮ, ਤਪਵਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਅੱਗ ਤੇ ਗਰਮੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜਦੀ ਅਤੇ ਫ਼ਨਾਹ ਡਿੱਲਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਰਹੱਸਵਾਦ ਸਹਜ ਸੁਭਾ, ਸੀਤਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਖੇੜੇ (ਵਿਗਾਸ) ਵਾਲਾ ਹੈ । ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਚਾਅ ਉਠਣਾ (ਭਗਤ ਕਰਉਂ ਆਤਮ ਕੈ ਚਾਇ) : ਯਾਦ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਭੈ ਵਾਲੇ ਭਾਉ-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਗੁਰਮਤ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਸਾਮਗਰੀ ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਸਰਗੁਣ ਵੀ (ਸੁਖਮਨੀ, ੨੧ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ) । ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ, ਮੋਖ-ਦਾਤਾ, ਰੋਗ ਹਰਤਾ ਅਤੇ ਦੁਖ-ਭੰਜਨ ਹੈ । ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ (ਮੁਰਸ਼ਦ) ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ (ਗੁਰ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ) ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ । ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਪੱਖੈ ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜਨਾ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ :—

ਉਪਜੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸੁ ਚਾਉ ॥

ਮਨ ਤਨ ਅੰਤਰਿ ਇਹੀ ਸੁਆਉ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ)

ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਏਕਤਾ (unity) ਕਦੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦਵੇਤ (ਦੂਜਾ ਭਾਵ-ਮਾਸਿਵਾ) ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ। ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੁਪਨਮਈ ਪਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ-ਵੇਤਾ ਸਨ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ, ਇਕ-ਮਿਕ।

ਸੰਗੀਤ ਰਸ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਗਾਂ, ਰਾਗਣੀਆਂ, ਘਰਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ (ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ) ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਸਥਾਪਨਾ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ—

ਅਨਦਿਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਕੇਵਲ ਬਖਾਨੁ ॥

ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਹਿ ਸੋਦੀ ਨਿਰਬਾਨੁ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ)

... ..

ਕਰਮ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਜੋ ਦੀਸਹਿ ਤਿਨ ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਲੂਟੈ ॥

ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਵਹੁ ਕਰਤੇ ਕਾ ਨਿਖਮ ਸਿਮਰਤ ਜਿਤ ਭੂਟੈ ॥

(ਰਾਗ ਸੂਹੀ)

ਅੰਦਰ ਅਨਹਦ-ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸ੍ਰਵਨ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਰਸ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਸਖੀ ਆਉ ਸਖੀ ਵਸਿ ਆਉ ਸਖੀ

ਅਸੀ ਪਰ ਕਾ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹੁ ॥

ਤਜਿ ਮਾਨੁ ਸਖੀ ਤਜਿ ਮਾਨੁ ਸਖੀ

ਮਤੁ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਭਾਵਹੁ ॥

(ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ)

ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਕਲਾ-ਨਿਪੁਣਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਘਰੇਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਾਮਾਹ, ਕਾਫੀ, ਵਾਰ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਸੱਦ, ਪੱਟੀ, ਛੰਦ, ਦੁਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਅਸਟਪਦੀ, ਕਰਹਲੇ ਆਦਿ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਛੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਲੰਮੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ, ਵਾਰਾਂ (ਮਾਝ, ਆਸਾ ਅਤੇ ਮਲ੍ਹਾਰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ) ਸਿਧ ਗੋਸਟ, ਪੱਟੀ, ਜਪੁਜੀ, ਬਾਰਾਮਾਹ (ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ), ਦਖਣੀ ਓਂਕਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਲਾਤਮਕ ਨਿਪੁਣਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਖਮਨੀ (ਗਉੜੀ ਰਾਗ), ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ (ਗਉੜੀ ਰਾਗ), ਬਾਰਾਮਾਹ (ਮਾਝ ਰਾਗ) ਅਤੇ ਛੇ ਵਾਰਾਂ (ਗਉੜੀ, ਗੁਜਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ) ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 24 ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਣ-ਯੋਗ, ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ। ਜਿਹੌਂ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੇਖੋ :—

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਬੰਮਨੁ ॥

ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ ॥

ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ ॥

ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ ॥

ਜਿਉ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ ॥

ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ ॥

ਜਿਉ ਮੇਰਾ ਉਦਿਆਨ ਮੇਰੇ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ ॥

ਤਿਉ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ ॥

ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਕੀ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਪੂਰਿ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ)

ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁਲੀਨ ਚਤੁਰ ਮੁਖਿ ਭਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ ॥

ਮਿਰਤਕ ਕਹੀਅਹਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਹੀ ਭਗਵੰਤ ॥

(ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ)

ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਬਿਆਨ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਖੇੜਵੀਂ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਮਈ, ਵਿਆਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਹੈ। ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਇਸ ਦੰਗ ਨਾਲ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਪ੍ਰਜਵਲਤ (ਰੋਸ਼ਨ) ਹੋ ਜਾਣ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਰਚੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਬਦ (ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ) ਰਚੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਉਤੇ, ਭਾਣੇ ਉਤੇ, ਸਹਿਜ ਉਤੇ, ਗੁਰੂ ਉਤੇ ਇਤਿਆਦਿ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਬਿਆਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਮਰਨ (ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ), ਨਾਮ (ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ), ਭਾਣਾ (ਪੰਜਵੀਂ), ਦਾਤ (ਛੇਵੀਂ), ਸਾਧ ਮਹਿਮਾ (ਸਤਵੀਂ), ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ (ਅਠਵੀਂ), ਅਨੰਤ ਰਚਨਾ (ਦਸਵੀਂ) ਕਰਨ ਕਾਰਨ (ਯਾਰੂਵੀਂ), ਹੰਕਾਰ (ਬਾਰੂਵੀਂ) ਆਦਿ।

ਲੋਕ ਆਸ਼ਾ

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਇਕ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਟਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨ, ਉਪਦੇਸ਼ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੂਪਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਰਤ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸੁਹਾਗਣ, ਦੁਹਾਗਣ, ਧਨ, ਪਤੀ, ਪੇਕੇ, ਸਹੁਰੇ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਸਾਨੀ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਵਣਜ ਵਪਾਰ, ਸੌਦਾ, ਲਾਹਾ, ਤੋਟਾ ਆਦਿ ਚੁਣ ਕੇ ਵਰਤੇ। ਹੋਰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਡਾਂ, ਮੇਲੇ, ਛਿੱਜਾਂ, ਮੱਲ-ਅਖਾੜਾ ਆਦਿ ਰੂਪਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਨੇ ਘਰੋਂਗੀ

ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਤੰਨੂਰ, ਚਰਖਾ, ਦਾਜ ਆਦਿ । ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਰੂਪਕ ਲਏ ਜਿਵੇਂ ਤੇਲ, ਬੱਤੀ, ਚਪੂ, ਰਤਨ, ਗੋਇਲ, ਗੋਇਲੀ, ਤਿਲ, ਬੂਆੜ, ਹਰਨ, ਅੰਗੂਰੀ, ਅੰਜਨ, ਹੰਸ, ਬਗਲਾ, ਕਾਗ ਆਦਿਕ । ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ, ਤੇ ਰਸ ਭਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਵੇਂ :—

ਤੈਡੈ ਸਿਮਰਣਿ ਹਭੁ ਕਿਛੁ ਲਧਮੁ, ਬਿਖਮੁ ਨ ਡਿਠਮੁ ਕੋਈ ॥

ਜਿਸੁ ਪਤਿ ਰਖੈ ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ, ਨਾਨਕ ਮੇਟਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਈ ॥

(ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ)

‘ਕਲਾ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦੋਖੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਘਰੋਂਗੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕ ਹੈ :—

ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ ॥

ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ ॥

ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੱਝ ਇਕਠੀਆ ॥

ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ)

ਗਰੀਬਾਂ, ਦੀਨਾਂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋਖੋਂ :

ਗਰੀਬਾ ਉਪਰਿ ਜਿ ਖਿੰਜੈ ਦਾੜੀ ॥

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਸਾ ਆਗਨਿ ਮਹਿ ਸਾੜੀ ॥

ਪੂਰਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਕਰਤਾਰੁ ॥

ਅਪੁਨੇ ਦਾਸ ਕਉ ਰਾਖਨਹਾਰੁ ॥

(ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਆਮ ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਚੇਰਾ ਹੈ ਪਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕਦੀ ਵੀ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਬਿਖਮ ਤੋਂ ਬਿਖਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਨੇ ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਲ ਬਿਆਨ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਚਾਰ ਅਸ਼ਟ-ਪਦੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ । ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਇਥੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਝੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ-ਪੱਧਰ

ਦਾ ਖਿਆਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ।

ਪ੍ਰੇਮ-ਰਸ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬੀ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਰਸ ਫੁਲ੍ਹ ਫੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਡੂੰਘਾ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਖੀਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖ ਦੁਖ, ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਬਲ ਜਜ਼ਬਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ, ਅਸਹਿ ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰ ਕੇ ਮੰਨਿਆ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਰੱਬੀ-ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਹਿੰਸਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਇਕੋ ਮਹਾਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਤੋਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ॥

ਨਾਮ ਪਦਾਰਥ ਨਾਨਕ ਮਾਗੈ॥

ਸੁਖਮਨੀ : ਇਕ ਸੰਬੰਧ ਅਧਿਐਨ

ਸੁਖਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪਖੋਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਮੌਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਅਨੰਦ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵ ਲਈ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਮੌਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇੰਦਰੇ-ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਇਹ ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ :

ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ
ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ ॥

ਸੁਖਮਨੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਿਸਚਤ ਆਸ਼ੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਮਝਾਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਖਮਨੀ ਉਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਿਰਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰਲੇਖ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਮਨੀ, ਭਾਵ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ

ਕੀਮਤੀ, ਹਰੇ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਗਰੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ । ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹਨ ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਮਨ ਦਾ ਸੁਖ । ਮਨ ਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਦੀਜਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਭਾਵ ਸੁਖਮਨ ਨਾਤੀ । ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਨੰਦ ਹੈ । ਇਸ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕਰਿ ਸਾਂਤਿ ਸੁਖ ਮਨਿ ਆਇ ਵਸਿਆ
ਜਿਨਿ ਇਛਾ ਸਭਿ ਪੁਜਾਈਆ ॥

7736

ਇਥੇ ਭਾਵ ਇਸੇ 'ਸੁਖਮਨ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ।

ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਤਰ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਉਪਰੰਤ :

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ॥

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮੁ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਹ 'ਰਹਾਉ' ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦੱਸ ਕੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸੁਝਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੁਖਮਨੀ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਇਸ ਸੁਖਮਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । 24ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਭਾਵ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਚੌਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ :—

ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਜ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਣ ਨਾਮ ॥

ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਬਸੈ ਸੁ ਹੋਤ ਨਿਧਾਨ ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ

ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤਮ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੀਮਤ ਤੇ ਮਹਾਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਸਭ ਤੇ ਉਚ ਤਾਕੀ ਸੋਭਾ ਬਨੀ ॥
ਨਾਨਕ ਇਹ ਗੁਣਿ ਨਾਮੁ ਸੁਖਮਨੀ ॥

ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਆਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਿੱਖਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਹਕੀਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਰਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਰਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨੇਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਨਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ

ਵਿਸ਼ੇ ਪਖੋਂ ਜਿਥੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਫਲ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਭਾਵੇਂ 'ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ' ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆਂ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਿੱਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਚਤਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੂਪਕ ਨਿਪੁਣਤਾ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ। ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤੱਲ ਚੌਪਈ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੂਪਕ ਪਖੋਂ 'ਮਸਨਵੀ' ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ

ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਤਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਵਰਗੀ-ਕਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ, ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਕਲਾ ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।² ਉਂਜ ਤਾਂ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸ਼ਲੋਕ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤੋਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਤ੍ਰਕ ਤੋਲ ਹੈ।

ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ³ ਨਮਸਕਾਰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਉਚੇਚ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਮ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। 'ਸਿਮਰਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮਧੁਰ ਰਸ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੰਡਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਸੂਖਮਨੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਨਿਪੁਣਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਵੀ, ਵਿਸ਼ਾ ਸਬੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਰੰਭ ਘੱਟ ਸੂਖਮ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਰਹੱਸਮਈ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ :

ਹਰਿ ਸਿਮਰਨਿ ਕੀਓ ਸਗਲ ਅਕਾਰਾ ॥

ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਮਹਿ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰਾ ॥

21ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿਖਰ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਇਥੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਰੂਪ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਆਪੇ ਆਪ ਹੈ, ਸਰਬ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।

22ਵੀਂ ਤੇ 23ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਏਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਉਥੇ ਮੂਲ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਹਨ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਸਾਧ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਉਸਤਤ, ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦਸ਼ਾ, ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਣਮ, ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ, ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੰਦ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਇਹ ਕੁਝ ਸਹਾਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਨਉ ਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਨਾਮੁ ॥

ਦੇਹੀ ਮਹਿ ਇਸ ਕਾ ਬਿਸ੍ਰਾਮੁ ॥ (23,1)

ਮੁਖਮਨੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਦੀ ਮੈਲ ਲੱਥਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਝਲਕ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਮ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰਲੀ ਟੂਕ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਪੱਖ

ਮੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਝੁੱਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਾਣੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਸਾਰਥਕ ਹੈ :

ਚੰਦਨ ਲੇਪੁ ਉਤਾਰੈ ਧੋਇ ॥

ਗਰਧਬ ਪ੍ਰੀਤਿ ਭਸਮ ਸੰਗਿ ਹੋਇ ॥

...

...

...

ਰਟਨ ਤਿਆਗਿ ਕਉਡੀ ਸੰਗਿ ਰਚੈ ॥

ਸਾਚੁ ਛੋਡਿ ਝੂਠ ਸੰਗਿ ਮਚੈ ॥

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ

ਨਿਤਭਰ ਹੈ। ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਣ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਅਸ਼ੋ ਵਿਚ, ਢੁਕਵੀਂ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਤਿ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ :

ਬਿਨ ਸਿਮਰਨੁ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਬਿਥਾ ਬਿਹਾਇ ॥
 ਮੇਘ ਬਿਨਾ ਜਿਉ ਖੇਤੀ ਜਾਇ ॥
 ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਬਿਥੇ ਸਭ ਕਾਮ ॥
 ਜਿਉ ਕਿਰਪਨ ਕੇ ਨਿਰਾਰਥ ਦਾਮ ॥ (5,6)

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 15ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਠੱਟ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ :

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮ੍ਹਨੁ ॥
 ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮ੍ਹਨੁ ॥
 ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ ॥
 ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ ॥
 ਜਿਉ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ ॥
 ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ ॥
 ਜਿਉ ਮਹਾ ਉਦਿਆਨ ਮਹਿ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ ॥
 ਤਿਉ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ ॥
 ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ ॥
 ਨਾਨਕ ਦੀ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਪੂਰਿ ॥

ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤਿ ਨਿਪੁਣ ਹਨ। ਚੋਪਈ ਜਾਂ ਮਸਨਵੀ ਵਾਂਗ ਹਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰਨ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਲੈਅ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਉਪਜਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਚਕਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂਗ ਇਹ ਹਨ :

1. ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ...
2. ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ...

3. ਮਿਥਿਆ...
4. ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ...
5. ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ...
6. ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ...
7. ਕਈ ਕੋਟਿ...
8. ਜਬ ਲਗੁ...
9. ਸੰਤ ਕੈ ਦੂਖਨ...
10. ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕ...
11. ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ...
12. ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ...
13. ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ...
14. ਜਬ...
15. ਤਬ...

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਸਮੱਗਰੀ ਪਖੋਂ, ਵਿਚਾਰ-ਉੱਚਤਾ ਪਖੋਂ, ਸਰੋਦੀ ਅੰਸ਼, ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਰਘਤਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਪਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਉਤਾਂਕ੍ਰਸ਼ਟ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਿੱਘ, ਆਨੰਦ, ਰਸ ਤੇ ਸੁਆਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ-ਗੌਰਵ-ਮਈ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਪੁਜੀ ਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਆਦਰਨੀਯ ਸਥਾਨ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਲੇਖ 'ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ', ਪੰਨਾ 49।
2. ਅਟਸ਼ਪਦੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲੇਖ, 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ : ਕਾਵਿ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਪੰਨਾ 5'।
3. ਪੁਸਤਕ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ ਰਚਿਤ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਨਥੱਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਰਗਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਅਨਿਨ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਕਮਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਆਪ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸਿੱਖ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ. 1551 (ਭਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਾਤਾਰ ਚੰਦ ਸੀ। ਆਪ ਜਾਤ ਦੇ ਭੱਲਾ ਖੱਤਰੀ ਸਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸੀ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਬਨਾਰਸ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਦੇਹਾਂਤ ਸੰ. 1637 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੀ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਵੀ ਆਪ ਉਸਤਤ ਸਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤੱਲ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਈ ਥਾਈਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ, ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਣ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮਾਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਕੁੰਜੀ' ਹੋਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਰਹੇ, ਜੋ ਇਕ ਅਲੱਭ ਪਦਵੀ ਸੀ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ, ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਸੋਟ ਪਾਲ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਆਪ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਕਈ ਟਪਲੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਯੋਗ ਮੱਤ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ।

ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 39 ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 640 ਦੇ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਕਬਿੱਤ (ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ' ਪੰਨਾ 28 ਅਨੁਸਾਰ 620)।

ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰ: 1637 (ਭਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 1629) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਵੀ ਹਨ। ਆਪ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਕਮਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਠੋਠ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ-ਭਰੀ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਇਹ ਹਨ :—

- (1) ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ
- (2) ਘਰੋਗੀ ਮਿਸਾਲਾਂ
- (3) ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ
- (4) ਬਲੀ ਦੀ ਠੋਠਤਾ

ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਡਾ. ਦਰਦੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : “ਆਪ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਆਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਸੇਵਾ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ।” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਲਵਲਾ ਘਟ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਬਾਬਤ ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੱਬੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 ਆਦਿ 44 ਤਕ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 44 ਤੋਂ 48 ਤਕ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ 49ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਭੂ-ਦੇਕਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਆਪਕਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਨਿਦਾਨਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਕਾਦਰ-ਕੁਦਰਤ-ਸੰਬੰਧ, ਗੁਰੂ-ਚੇਲਾ-ਸੰਬੰਧ, ਗੁਰਮੁਖ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਮੁਰੀਦ (ਸਿੱਖ) ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ, ਗਰੀਬੀ-ਨਿਮਰਤਾ, ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ (ਗਾਡੀ ਰਾਹ) ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੀ ਲੋੜ, ਦੰਭ, ਗੁਰਮੁਖ ਰਹਿਣੀ, ਸੇਵਾ (ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ), ਮੱਤਾਂ ਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ, ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ, ਗੁਰਮੁਖ, ਮਨਮੁਖ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਹਨ।

ਘਰੋਗੀ ਮਿਸਾਲਾਂ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਘਰੋਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਘਰੋਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀ ਅਸਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਸ ਤੇ ਸੁਆਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਠ ਅੱਠ ਦਸ ਦਸ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਰਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਆਪ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਘਰੋਗੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਅਤੇ ਟੋਲ ਕੇ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ : ਗੰਨਾ, ਕਪਾਹ, ਤਿਲ, ਅਨਾਰ, ਗਦ੍ਦੀ,

ਰਬਾਬ, ਖਸਖਾਸ, ਕਾਜਲ, ਪਤੰਗ, ਚੰਦ, ਚਕੋਰ, ਚਕਵੀ, ਸੂਰਜ, ਫੁਲ, ਵੜਵੜਾ, ਮਜੀਠ, ਕਸ਼ੁਭਾ, ਸਵਾਂਤ ਬੂੰਦ, ਪਾਰਸ, ਪੱਥਰ, ਸਾਗਰ, ਘਾਹ, ਬਿਛ, ਬੇੜੀ, ਲੋਹਾ, ਦਿਨ ਰਾਤ, ਧਰਤੀ, ਬੀਜ, ਚੀਲ, ਹੰਸ, ਤੁਮਾਂ, ਕੁੱਤਾ, ਬੱਤਾ, ਬਾਂਦਰ, ਹਾਥੀ, ਕਸਤੂਰੀ, ਚੰਦਨ, ਆਦਿ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਕਲਚਰ) ਰਸਮਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਦਸ਼ਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤਿਅੰਤ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਮਾਨੋਂ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਵਲੀ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਵਲੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ ਹਨ। ਇੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਕਫੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਭਾਰੀ ਵਿਦਵਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਰਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨਿਰੋਲ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ-ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ (ਸਤਿਜੁਗ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁੱਗ, ਕਲਿਜੁਗ) ਚੰਗੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ (ਬ੍ਰਹਮਨ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦਰ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੇਖੋ ਬਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਦਸ ਅਵਤਾਰ, ਮਹਾਂਦੇਵ (ਸ਼ਿਵ), ਇੰਦ੍ਰ, ਨਾਰਦ, ਸਨਕਾਦਿਕ, ਧਰੁਹ, ਆਦਿ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਅਠਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੱਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਧਰੁਹ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਅੰਬਰੀਕ, ਜਨਕ, ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ, ਬਿਦਰ, ਦਰੋਪਤੀ, ਸੁਦਾਮਾ, ਜੈਦੇਵ, ਤਿਲੋਚਨ, ਧੰਨਾ, ਬੇਣੀ, ਕਬੀਰ, ਸੈਨ ਨਾਈ, ਰਵਿਦਾਸ, ਗੋਤਮ, ਬਾਲਮੀਕ, ਅਜਮਲ, ਗਨਿਕਾ, ਪੂਤਨਾ ਅਤੇ ਬਧਿਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਰਤ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਅਮੁੱਕ ਹੈ। ਆਪ ਵਰਗਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਬੋਲੀ

ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਦਾ ਤੌਲ ਵੀ ਠੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸੂਝ ਤੇ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ, ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਬੜੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਤੇ ਢੁਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਲੈ ਤੇ ਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪਾਠਕ ਤੇ ਅਧਿਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਅਭਿਆਸੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਰਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂਪਨ

ਆਪ ਜਿਹਾ ਉਪਮਾਕਾਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ! ਤੁਲਨਾ ਦੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਲਤਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ-ਸੂਚੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕੁ ਤੁਕਾਂ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਉਪਮਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :—

- (1) ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕੋ ਖਾਈ।
- (2) ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਡੁਬਾ ਸੰਸਾਰਾ।
- (3) ਸਿੰਘ ਬੁਕੇ ਮਿਰਗਵਾਲੀ ਭੰਨੀ ਜਾਇ ਨ ਧੀਰ ਧਰੋਆ।
- (4) ਆਪੇ ਪੱਟੀ ਕਲਮਿ ਆਪਿ, ਆਪੇ ਲਿਖਿਣਹਾਰਾ ਹੋਆ।
- (5) ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਪੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ।
ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜੁ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪੇ ਅੰਧੇਰੁ ਪਲੋਆ।
- (6) ਪੰਜ ਪਿਆਲੇ ਪੰਜ ਪੀਰ ਛਟਮ ਪੀਰ ਬੈਠਾ ਗੁਰ ਭਾਰੀ।
- (7) ਭਾਉ ਜਿਵੇਹਾ ਬਿਦਰ ਦੇ ਹੋਰੀ ਦੇ ਚਿਤਿ ਚਾਉ ਨ ਚੁੱਖਾ।
ਗੋਬਿੰਦ ਭਾਉ ਭਗਤ ਦਾ ਭੁੱਖਾ।
- (8) ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੀਕ ਹੈ ਸਿਲ ਚੱਟਣ ਫਿੱਕੀ।
ਤਿਖੀ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਹੈ ਉਹ ਵਾਲਹੁ ਨਿੱਕੀ।

—2—

ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ

ਵਾਰ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :
'ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਵਾਰ ਭੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਲਫਜ਼ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਵਾਰ' ਉਸ ਨੂੰ ਆਖੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਸੂਰਮਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।¹

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ : 'ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਉੱਘੇ ਅਰਥ ਜੋਧਿਆਂ ਤੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਬੀਰ-ਰਸ-ਭਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭਰੀ ਯਾ ਮਨ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹਨ।'²

ਸੋ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਯੁਧ, ਸੰਗਰਾਮ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ—(1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਾਂ। (2) ਧਾਰਮਕ ਵਾਰਾਂ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੱਲੇ ਤੇ ਯੁਧ ਜੰਗ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਘਮਸਾਨ ਮਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਜੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਭੇੜ ਹਨ।' ਸੋ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਯੁਧ ਜੰਗ, ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਤਿਹਾਸਤਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਘਮਸਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਧਾਰਮਕ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਵਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਰ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾ-ਆਵਰਾਂ, ਪਠਾਣਾਂ, ਤੁਰਕਾਂ, ਮੁਗਲਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਲਗ ਭਗ ਸੰਨ 1000 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਅਮਨ ਚੈਨ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਯੂਨਾਨੀ, ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ, ਗ਼ੌਰੀ, ਤੈਮੂਰ, ਬਾਬਰ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗੇ ਵਿਜੇਂਦੀ ਪੰਜਾਬ ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਲੜਾਈ ਭੜਾਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਾਰਦੇ। ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਨ ਦਾ ਇਹ ਖਾਸਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਡੂਮ, ਭੱਟ, ਮਰਾਸੀ, ਝੀਵਰ ਆਦਿ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਂਦੇ ਅਤੇ ਦਿਲ ਪਰਚਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਾਹਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਰਹੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਰਚਦੇ ਰਹੇ।"

ਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ। ਪਰ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਵਾਰਾਂ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੌਲ ਇਕੋ ਹੈ ਤੇ ਉਹ (੧) ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ।

"ਵਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ", ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਬੜੀ ਸਾਦਾ ਪਰ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੀਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਤਨਾ ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਜਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿਚ ਪੱਸਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਝਰਨਾਟ ਛੇੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਾਂ ਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਹ ਹਨ :—'ਵਾਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ', 'ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ' 'ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ', 'ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਵਾਰ' ਆਦਿ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਾਂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 22 ਵਾਰਾਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ ਦੀ ਭੂਮਕਾ।
2. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਭੂਮਕਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰਮਤ

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਦੋ ਅਤਿ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਉੱਚਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਕਵਿਤਾ। ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ, ਜਗਜੀਵਨ-ਸਰਬਾਧਾਰ, ਜਾਗਦੀ ਜੋਤ (ਗੁਰ-ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਰ) 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਮੰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਨ। ਜੋਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਹਨ ! ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਕਦੀ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਤਿਵੇਂ ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ 'ਸਤਿਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਝ ਕੋਈ ਮੱਤ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਬੁਧੀ ਨਹੀਂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ (ਗੁਰ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ) ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੁਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਸਦਾ ਇਕ ਹਨ, ਅਭੇਦ ਹਨ। ਮੁਕਤ, ਜੁਗਤ, ਭੁਗਤ, ਸਿੱਖ, ਮਤਿ, ਬੁਧਿ, ਸਭ ਦਾ ਦਾਤਾ ਆਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ। ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਸਿੱਖਿ ਮਤਿ ਸਭ ਬੁਧਿ ਤੁਮਾਰੀ

ਮੰਦਿਰ ਛਾਵਾ ਤੇਰੇ ॥

ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਆਸਰਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਭੇਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ। ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਮੰਜਲ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਮਾਰਗ ਹੈ। ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗੁਰ ਜਾਂ 'ਫਾਰਮੂਲਾ' ਗੁਰਮਤ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਇਕ ਕੁਜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਾਕ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰਮਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਪਿਛੋਂ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕਾਰਜ। ਗੁਰਮਤ 'ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਰਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਹੀ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਿੱਖੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਸੀ ਮਤਿ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਚਲਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਇਸ 'ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ' ਵਾਟ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਉਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੁਰਨਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਅਤਿ ਕਠਨ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਹ ਅਤਿ ਦੁਰਗਮ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੀ ਇਸ ਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਨੁਭਵੀ ਭਗਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਕ ਸਰਬੋਤਮ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੁਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਸਨ।

ਗੁਰਮਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਿਰੀ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਨਸਕ ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਗੌਰਵਤਾ-ਭਰੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਮਨੋਹਰ ਬਚਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਅਮੁਲੇ ਮੱਤੀ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣ। ਇਹ 'ਸਾਧ-ਬਚਨ', ਅਟਲ ਬਚਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਸਦੀਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਮਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਦਵੀ ਵਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਆਖ ਕੇ ਇਕ ਅਤਿ ਉਚੀ ਵਡਿਆਈ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਵੀਚਾਰਨਾ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

—2—

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤਰ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵ ਗੁੱਝੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਘਰੇਲੀ ਪਰਮਾਣ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਉਪਮਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਤੇ ਅਚੇਤ ਵੀ, ਸਪਸ਼ਟ ਵੀ ਤੇ ਸੁਝਾਉ ਵੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਮਈ

ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਵ-ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ-ਸਿਧਾਂਤ-ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੂਰਨ ਕਾਵਿਕ ਢੰਗ ਅਤੇ ਬੁਧੀ-ਨਿਆਇ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤੇ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਅਣਗਿਣਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮੁੱਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਮਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ਕ ਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਟੁੱਛ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਵੱਛ ਜਲ-ਸੋਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਮੁੱਲ ਤੇ ਅਤੁੱਟ ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਗੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਭੰਡਾਰ ਖਾਲੀ-ਤੇ ਨਿਗੂਣੇ ਭਾਸਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤਾਂ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਥਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਕੁ ਗੁਰਮਤ-ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੇ ਹੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਮਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ : ਗੁਰਮਤ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਗੁਰਮਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਆਗਮਨ ਤੇ ਪਰਵੇਸ਼, ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਤਤੀ (ਗੁਰੂ-ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੀਤ), ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਦਾ ਚਲਣ, ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਧਿਯਾਸਕ ਭਗਤ, ਸੰਤ, ਅਵਤਾਰ, ਸੰਸਾਰ-ਉਤਪਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ, ਸਹਿਜ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਹੁਕਮ-ਭਾਣਾ, ਗਰੀਬੀ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਆਪਾ ਗੁਆਉਣਾ, ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ-ਗਾਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ, ਕਲਜੁਗ-ਧਰਮ, ਨਿੰਦਾ, ਕੁਦਰਤ-ਕਾਦਰ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ, ਵਰਣ-ਅਵਰਣ, ਸ਼ਬਦ-ਨਾਮ ਰਸ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ, ਗੁਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਮਨਮੁਖ, ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਹਿਤ, ਨਿਗੁਰਾ, ਕਪਟ-ਦੁਰਮਤ-ਦੂਜਾ ਭਾਉ, ਵਿਸਮਾਦ, ਨਾਮ-ਰਸ ਅਚਰਜਤਾ, ਗੁਰਚੇਲਾ, ਪਿਰਮ ਪਿਆਲਾ, ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ, ਸਚ, ਰਹਿਰਾਸ, ਨਾਮ ਦਾਨ ਇਸਨਾਨ, ਭਾਉ ਭਗਤਿ, ਜਿੱਖੀ ਸਿਦਕ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਤੇ ਹਉਮੈ ਖੰਡਨ ਆਦਿ।

—3—

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਰ-ਦਸੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਭਾਈ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪ੍ਰਿਥਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਹਾਨ-ਮੰਤਰ-ਵਾਕ, 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ', ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਫੁਮਾਇਆ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਆਦਿ, ਮਧ, ਅੰਤ, ਚਾਨਣ, ਪਰਕਾਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ। ਪਤ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨਸਕ, ਬੋਧਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਅਮਲੀ ਵਰਤਾਰਾ

ਹੈ, ਇਕ ਜੀਵਨ-ਕਲਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ-ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਇਕ ਦਾਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੁਭਾਗ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ, ਪਰਤਾਇਆ, ਕਮਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਹੀ ਪਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤ ਕਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤ ਕਵੀ! ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਕਵੀ ਹਨ, ਆਦਰਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਜਿਹੀ ਗੁਰਮਤ-ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋ ਸਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਹਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਲਈ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਰਾਸ ਸੀ, ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਬੱਝ ਸਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਤਰਤਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਉਹੀ ਹੈ, ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਰਗਾ ਸਿੱਖ ਅੱਜ ਕਲ 'ਅਸੰਭਵਤਾ' ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਉਂ ?

ਸ਼ੌਂਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਰਹੀ! ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਅਵਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀਆਂ, ਦੁੰਦਾਉਆਂ, ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਪਰਗਟਾਉਆਂ ਦੀ ਪਾਤਰਤਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਲਗਨ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਦੁੱਤੀ ਹਨ, ਅਪਹੁੰਚ ਹਨ, ਲਾਸਾਨੀ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ। ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਹਾਦੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਰਾਹ ਹੈ, ਰਾਹਬਰ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੌਂਕ! ਪਾਥੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪੰਥ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪੰਥ ਦਾ ਪਰਗਟਾਉ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ ਪਰ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, 'ਗੁਰਮਤਿ' ਹੈ ਪਰ 'ਗੁਰਦਾਸ' ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਅਜ ਕਲ ਨਿਰੀ ਥੋਥੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੈ, ਮਾਨਸਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਨਿਰਾ ਸਿਧਾਂਤ (theory) ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਗਿਆਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਮਾਰਗ ਹੈ, ਪੰਥ ਹੈ। ਰਹਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਰਨਾ, ਵਧਣਾ, ਜੀਉਣਾ, ਥੀਣਾ, ਹੋਣਾ, ਬਣਨਾ।

—4—

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਰਾਹ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਮਤ

ਦਾ ਰਾਹ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਾਹੀ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਇਸ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਤੇ ਅਡੋਲ, ਅਚੂਕ, ਅਖੰਡ, ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ਕੇਵਲ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਹੀ ਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮਨਮੁਖ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲੇਗਾ। ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਰਾਹ ਮਨਮਤ ਦਾ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਰਾਹ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਚਾਨਣ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਚਾਨਣ ਹੋਵੇਗਾ ਉਥੇ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਹੈ ਉਥੇ ਚਾਨਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਰਾਹ ਚਾਨਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ, ਪਰਤੱਖ ਹੈ, ਸਾਫ਼ ਹੈ, ਸਿੱਧਾ ਹੈ, ਨਿਰ-ਵਿਘਨ ਹੈ, ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਾਹ ਕਠਨ ਤੇ ਦੁਰਗਮ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੱਕ, ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ 'ਗਾਡੀ ਰਾਹ' ਹੈ। ਇਹ ਰਾਹ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਇਸ ਸੂਖਮ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਮਾਰਗ ਇਕੋ ਇਕ, ਸੱਚਾ, ਅਖੀਰੀ, ਚੌਣਵਾਂ, ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸਫਲ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਰਾਹ ਭੀੜਾ, ਐਂਖਾ, ਵਿਰਲਾ, ਉਡੀਣਾ, ਤਲਵਾਰੋਂ ਤਿੱਖਾ ਅਤੇ ਵਾਲੋਂ ਨਿੱਕਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਉਂ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ :

1. ਗੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਅਗੰਮ ਹੈ ਜਿਉਂ ਜਲ ਅੰਦਰ ਮੀਨ ਚਲੰਦਾ।
2. ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਆਖੀਐ ਖੰਡੇ ਧਾਰਹੁ ਸੁਣੀਐ ਤਿੱਖੀ।
3. ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਰਾਹ ਏਹ ਗੁਰਮੁਖ ਚਾਲ ਚਲੈ ਸੋ ਦੇਖੈ।
4. ਸਿਲ ਆਲੂਣੀ ਚਟਣੀ ਸਾਦ ਨਾ ਪੁਜੈ ਲਖ ਲਖ ਮੇਵਾ।
5. ਗੁਰਮੁਖ ਸਚਾ ਪੰਥ ਹੈ ਸਿਖ ਸਹਿਜ ਘਰ ਜਾਇ ਖਲੋਵੈ।
6. ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਬਾਰੀਕ ਹੈ ਸਿਲ ਚਟਣ ਫਿੱਕੀ।
7. ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਰਗ ਚਲਣਾ ਛਡ ਖਬੈ ਸਜੈ।
8. ਮਨਮੁਖ ਟੋਟਾ ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਹਾ।
9. ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਚਲਾਯਾ
10. ਵਾਲਹੁ ਨਿਕਾ ਆਖੀਐ ਗੁਰਪੰਥ ਨਿਰਾਲਾ।

ਇਸ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਹ ਆਦਰਸ਼ਕ, ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਦੁਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਭਾਵ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਰਗ ਹੈ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ। ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੱਸਣਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨੱਸਣਾ ਹੈ, ਆਤਮਘਾਤ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

1. ਗੁਰਸਿੱਖ ਜੋਗੀ ਜਾਗਦੇ ਮਾਇਆ ਅੰਦਰ ਕਰਨ ਉਦਾਸੀ।
2. ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਯਾ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ।

3. ਏਕਾ ਨੀਰਾ ਜੀਤੀ ਹੋਇ ।
4. ਘਰਬਾਰੀ ਹੋਇ ਨਿਜ ਘਰ ਜਾਏ ।
5. ਘਾਲ ਖਾਇ ਸੇਵਾ ਕਰੈ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਵੇਸ਼ ਵਿਸੇਖੈ ।
6. ਲੇਪ ਅਲੇਪ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਣਾ ।
7. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਦਾਸ ਰਖਾਯਾ ।

ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਮੁਖ ਸਦਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੱਕਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਤਨ ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵਿਅਰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮਨ ਦਾ ਜਤਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕਲ ਦੇ ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨਮੁਖ ਹਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨਹੀਂ, ਗੁਰਮੁਖ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ । ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਾਲੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਰਾਹ ਸਹਿਜ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ । ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹਿਣਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ-ਹਠ-ਕਰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਸਹਿਜ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਦਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ । ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਡੋਬਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

1. ਸਹਸ ਸਿਆਣਪ ਲਖ ਕੰਮ ਨ ਆਵਹੀ ।
ਦਰ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਸੀਦ ਨ ਆਪ ਜਣਾਵਹੀ ।
2. ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਗਵਾਇ ਅੰਦਰ ਸੋਧੀਐ ।
3. ਮਨਮੁਖ ਬਦਰਾਹੀ ਬਦਰਾਹਾ ।
4. ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਗਵਾਇ ਆਪ ਦਿਖਾਇਆ ।
5. ਗੁਰਮੁਖ ਸਹਿਜ ਨਿਵਾਸ ਮਨ ਹਠ ਮਾਰਿਆ ।
6. ਗੁਰਸਿੱਖ ਲੈ ਗੁਰਸਿੱਖ ਚਲੇਦਾ ।
7. ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਵਿਸਰੈ ਬਾਬੀਹੇ ਜਿਉਂ ਆਖ ਵਿਖਾਣੀ ।

ਸੋ ਗੁਰਮਤ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ । ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰਮਤ ਕਿਥੇ ? ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਵੀ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ?

1. ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣੁ ਰੋਵਣ ਧਾਹੀਂ ।
2. ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣੁ ਕਉਣ ਛੁਡਾਏ ।

3. ਵਿਣ ਸਤਿਗੁਰ ਸਭ ਦੂਜੇ ਭਾਏ ।
4. ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣ ਪਾਰ ਨ ਪਾਹੀ ।
5. ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਵਿਣ ਡਾਂਗ ਡੰਗੂਸੇ ।
6. ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਡੁਕਾ ਜਗ ਸਾਰਾ ।
7. ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ।
8. ਗੁਰਸਿਖੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਣ ਸੂਰਜ ਜੋਤ ਨ ਹੋਇ ਟਟਾਣੇ ।

ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮਤ ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਮਨਮਤ ਹੈ, ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਦੁਖ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਹੈ, ਬਿੱਖ ਹੈ, ਆਤਮਘਾਤ ਹੈ, ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਹੈ, ਜੂਨਾਂ ਦਾ ਗੋੜ ਹੈ । ਮਨਮੁਖ ਸਦਾ ਮਨਮੁਖ ਹੈ, ਮੂੜ੍ਹ ਹੈ, ਸਾਕਤ ਹੈ :

1. ਕੁਤਾ ਰਾਜ ਬਹਾਲੀਐ ਫਿਰ ਚੱਕੀ ਚਟੈ ।
2. ਸਪੈ ਦੁਧ ਪਿਲਾਈਐ ਵਿਹੁ ਮੁਖ ਥੀ ਸੱਟੈ ॥
3. ਭੂਤੈ ਕੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਨਿਤ ਸਹਸਾ ਜੀਐ ।
4. ਅੰਨ੍ਹਾ ਆਗੂ ਜੇ ਬੀਐ ਸਭ ਸਾਥ ਮੁਹਾਵੈ ।
5. ਇਕਸੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਹਰੇ ਸਭ ਆਲ ਜੰਜਾਲਾ ।
6. ਵਿਣ ਗੁਰ ਪੂਜਣ ਹੋਰਨਾ ਬਰਨੇ ਬੇਮੁਖਾ ।
7. ਮੂਰਖ ਨਾਲ ਚੰਗੇਰੀ ਚੁਪੈ ।
8. ਮੂਰਖ ਬੀਜੈ ਬੀਉ ਕੁਰੁਤੇ ।
9. ਮਾਨਸ ਦੇਹੀ ਪਸੂ ਉਪੰਨਾ ।
10. ਮਨਮੁਖ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਤੇ ਪਸੂ ਪਰੇਤ ਅਚੇਤ ਚੰਗੇਰੇ ।
11. ਕਲਜੁਗ ਨਾਉਂ ਅਰਾਪਣਾ ਹੋਰ ਕਰਮ ਕਰਿ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਏ ।
12. ਦੂਜੇ ਭਾਉ ਮੰਦੀ ਹੂੰ ਮੰਦਾ ।

ਮਨਮੁਖ ਮਨ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦਾ ਹੈ ।

1. ਮਨ ਪਾਰਾ ਗੁਰਮੁਖ ਵਸ ਆਣੈ ।
2. ਗੁਰਮੁਖ ਜਾਇ ਮਿਲੇ ਸਚ ਸਚੈ ।
3. ਗੁਰਮੁਖ ਆਪ ਗਵਾਇ, ਆਪ ਦਿਖਾਇਆ ।
4. ਹਾਰ ਚਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਜਗ ਜੀਤਾ ।
5. ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾਖਾਕ ਹੋਇ, ਗਰਬ ਨਿਵਾਰ ਗਰੀਬੀ ਆਣੀ ।
6. ਇਕ ਮਨ ਇਕ ਧਿਆਇੰਦੇ, ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਨਾ ਜਾਇ ਫਿਰੰਦੇ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਚਾਨਣ ਤੇ ਨਿੱਘ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰਮੁਖ ਗਰਬ ਤੇ ਮਨ

ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬੀ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਜਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਤੇ ਹੋਂਦ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੰਢਲ ਵਾਂਗ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਚਲਣ। ਗੁਰਮਤ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਰਹਿਤ! ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਰਹਿਤ ਕੀ? ਗੁਰੂ ਦਾ ਭੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਸਿੱਖ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮਤ ਉੱਚੀ, ਸਰੀਰ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਤੇ ਮਨ ਉਨਮਨ।

1. ਮਨ ਉਨਮਨ ਤਨ ਦੁਬਲੇ, ਦੇਹ ਬਿਦੇਹ ਸਨੇਹ ਸਬੋਈ।
2. ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖਫਲ ਸਹਿਜ ਘਰ, ਵਰਤਮਾਨ ਅੰਦਰ ਵਰਤੰਦਾ।
3. ਗੁਰਮੁਖ ਜਨਮ ਸਕਾਰਥਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਈ।
4. ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ।
5. ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਸਤਸੰਗ ਮਿਲੰਦੇ।
6. ਗੁਰਸਿਖੀ ਦਾ ਜੀਵਣਾ, ਜੀਵੰਦਿਆਂ ਮਰਿ ਰਹਿਮੈ ਖੋਵੈ।
7. ਗੁਰਸਿਖੀ ਮਿਲ ਸਾਧਸੰਗ, ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਜਗ ਦੁੱਤਰ ਤਰਨਾ।
8. ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਰਨਾ।
9. ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੂਜੇ ਭਾਵਹੁੰ ਸੰਗੇ।
10. ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਸਾਧ ਸੰਗ, ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਹੋਇ ਮਾਣ ਨਿਮਾਣੇ।
11. ਨਾਮ ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਕਰਮ ਕਮਾਇਆ।
12. ਮਿਠਾ ਬੋਲਣ ਨਿਵ ਚਲਣ, ਹੱਥਹੁ ਦੇ ਕੇ ਭਲਾ ਮਨਾਏ।
13. ਬੋਝਾ ਸਵਣਾ ਖਾਵਣਾ, ਬੋਝਾ ਬੋਲਣ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਏ।
14. ਘਾਲ ਖਾਇ ਸੁਕਿਰਤ ਕਰੈ ਵਡਾ ਹੋਇ ਨ ਆਪ ਗਣਾਏ।
15. ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨ੍ਰਾਵਣਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਲੈ ਦੁਰਮਤਿ ਮਲ ਧੋਵੈ।
16. ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜੀਵਣਾ, ਜੀਵੰਦਿਆਂ ਮਰ ਰਹਿਮੈ ਖੋਵੈ।

ਗੁਰਮੁਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।

1. ਘਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਜੋਗ ਗੁਰਮੁਖ ਪਾਇਆ।
2. ਗੁਰਮੁਖ ਸਹਿਜ ਨਿਵਾਸ ਮਨ ਹਠ ਮਾਰਿਆ।

ਗੁਰਮੁਖ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਸੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਰਨੀ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1. ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖਫਲ ਕਰਣੀ ਸਾਰੀ।
2. ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਰਗ ਸਚ ਅਚਾਰਾ।
3. ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰੋਈ।

4. ਫਕੜ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨੈ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ । ਇਹੋ ਹੈ ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ।

1. ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਸਚੀ ਰਹਿਰਾਸੇ ।
2. ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਓਹ ਨਿਬਹੈ ਨਾਲੇ ।
3. ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ ਗਾਵਨ ਪਰਭਾਤੀ ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਨਾਮ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

1. ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਖਫਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ।
2. ਸਚੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਸਚ, ਸਚ ਸਲਾਹਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ।
3. ਵਖਤੇ ਉਪਰ ਲੜ ਮਰੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲਾਪੈ ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਦੇਖ ਪਰਾਈਆਂ ਚੰਗੀਆਂ, ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਧੀਆਂ ਜਾਣੈ ।

ਉਸ ਸੂਅਰ ਉਸ ਗਾਇ ਹੈ, ਪਰ ਧਨ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨੈ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ । ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਫਕੀਰੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਜੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਦੀ ਸਾਹਿਬੀ, ਗੁਰਮੁਖ ਗੋਸ਼ ਨਸ਼ੀਨੀ ਬਹਿਣਾ ।

ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ :

ਕਲਜੁਗ ਨਾਉਂ ਅਰਾਧਣਾ, ਹੋਰ ਕਰਮ ਕਰ ਮੁਕਤਿ ਨਾ ਪਾਏ ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਮਾਰਗ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ :

ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨ ਸਚ ਸਿਵਾਇਆ ।

ਦਰਗਹ ਪਤਿ ਪਰਵਾਣ ਮਾਣ ਨਿਮਾਇਆ ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਇਕ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਵੀ ਇਕ ਹੈ । ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਇਕੋ ਸੌਂਦਾ । ਬਾਕੀ ਸਭ ਭਰਮ ਹੈ, ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਔਝੜ ਰਾਹ ਹੈ, ਭੰਭਲ ਭੂਸੇ ਹਨ ।

ਸਉਦਾ ਇਕਤੁ ਹਟ ਹੈ, ਪੀਰਾਂ ਪੀਰ ਗੁਰਾਂ ਗੁਰ ਪੂਰਾ ।

ਉਹ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਦਸ ਜੋਤਾਂ ਤੇ ਜਾਮਿਆਂ ਵਿਚ

ਵਿਚਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਸਦਾ ਅਟਲ ਹੈ, ਗੁਰਸਿੱਖ ਜੱਗ ਵਿਚ ਸਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਂਦਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੌਂਦਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਬੋਲਦਾ, ਨਿਮਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਸੇਵਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰ ਕੇ, ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਮਰ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਮਨਹੁ ਨ ਵਿਸਰੈ, ਚਲਣ ਜਾਣ ਜਗਤ ਮਿਹਮਾਣਾ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਨਿਵ ਚਲਣਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਰਵਾਣਾ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਥੋੜਾ ਬੋਲਣਾ, ਥੋੜਾ ਸਉਣਾ ਥੋੜਾ ਖਾਣਾ।

ਪਰਤਨ ਪਰਧਨ ਪਰਹਰੇ, ਪਰਨਿੰਦਾ ਸੁਣ ਮਨ ਸ਼ਰਮਾਣਾ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਚੀ ਸਦਾ ਜਾਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਨਦਰੀ ਨਦਰ ਨਿਹਾਲ' ਹੋਣਾ ਲੋੜਦਾ ਹੈ। 'ਨਦਰ' ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰ ਤੁਠੈ ਪਾਈਅੰ

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ।

ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮੁਖ ਫਿਰ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾਤਾਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

1. ਗੁਰਮੁਖ ਹਸਦਾ ਜਾਇ ਅੰਤ ਨਾ ਰੋਈਐ।

2. ਧੰਨ ਜਣੇਂਦੀ ਮਾਉਂ ਜੋਧਾ ਜੋਈਐ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਮਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਨਕੂਲਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਏਨੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਭਵ, ਪੂਰਾ ਆਦਰਸ਼, ਪੂਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਹਰ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਅਗੰਮੀ ਮੌਤੀਆਂ ਦੀ ਏਨੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ

ਅਬ ਤਉ ਜਾਇ ਚਢੇ ਸਿੰਘਾਸਨਿ ਮਿਲੇ ਹੈ ਸਾਰੰਗ ਪਾਨੀ ॥

ਰਾਮ ਕਬੀਰਾ ਏਕ ਭਏ ਹੈ ਕੋਇ ਨ ਸਕੈ ਪਛਾਨੀ ॥

(ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ)

ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਭਗਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਦਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਗਤ ਤਿਲੋਚਨ ਤੇ ਫਿਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤੀ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਫੈਲੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਨ 1398 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਤੇ ਸੰਨ 1518 ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ 1469 ਤੋਂ 1538 ਈਸਵੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਡੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ 'ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਡਿੱਠਾ ਖਜ਼ਾਨਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੀਕ ਪੁੱਜੀ। ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ। ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ, ਨਾਮਦੇਵ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਤਿਲੋਚਨ, ਬੈਣੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਆਦਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ, ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਤੇ ਕਬੀਰ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਕਰਮਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸਾਂਭੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਏਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਈ ਬਾਣੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ

ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਤੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰੀਅਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਾਏ ਤੇ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਸ਼ਬਦ 292 (ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਤੇ ਤਿਥੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸਮੇਤ) ਅਤੇ 249 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਦਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਕਿਰਤੀ ਸਨ। ਕਪੜੇ ਬੁਨਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਨੀਰੂ ਤੇ ਨੀਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਂਜ ਇਹ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਚ ਮੁਚ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਨਿਰਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਰ ਛੋਹ ਕੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੁਹਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਉਠਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੁਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਛੱਡ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਚੁਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਕਹਿਆ ਸੀ, 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ'। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਆਖੀ :

ਹਮਰਾ ਝਗਰਾ ਰਹਾ ਨ ਕੋਉ ॥

ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾਂ ਛਾਡੇ ਦੋਉ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਬੁਨਿ ਬੁਨਿ ਆਪ ਆਪੁ ਪਹਿਰਾਵਉ ॥

ਜਹ ਨਹੀ ਆਪੁ ਤਹਾ ਹੋਇ ਗਾਵਉ ॥ 2 ॥

ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾਂ ਜੋ ਲਖਿ ਦੀਆ ॥

ਛਾਡਿ ਚਲੇ ਹਮ ਕਛੂ ਨ ਲੀਆ ॥ 3 ॥

ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ :—

ਬੁਤ ਪੂਜਿ ਪੂਜਿ ਹਿੰਦੂ ਮੂਏ

ਤੁਰਕ ਮੂਏ ਸਿਰੁ ਨਾਈ ॥

ਓਇ ਲੇ ਜਾਰੇ ਓਇ ਲੇ ਗਾਡੇ

ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਦੁਹੁ ਨ ਪਾਈ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :—

ਬੇਦ ਕਤੇਬਾ ਇਫਤਰਾ ਭਾਈ ਦਿਲ ਕਾ ਫਿਕਰੁ ਨਾ ਜਾਇ ॥

ਟੁਕੁ ਦਮੁ ਕਰਾਰੀ ਜਉ ਕਰਹੁ ਹਾਜਿਰ ਹਜੂਰਿ ਖੁਦਾਇ ॥

ਬੰਦੇ ਖੋਜੁ ਦਿਲ ਹਰ ਰੋਜ ਨਾ ਫਿਰੁ ਪਰੇਸਾਨੀ ਮਾਹਿ ॥

ਇਹ ਜੁ ਦੁਨੀਆ ਸਿਹਰੁ ਮੇਲਾ ਦਸਤਗੀਰੀ ਨਾਹਿ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕੋ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰਖਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਟੇਕ ਸਦਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ, ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਦੁਈ ਦਵੈਤ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੱਬ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ, ਉਚ ਨੀਚ, ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾਣਾ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿਣਾ, ਗੱਲ ਕੀ, ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਲੋਭ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰਖਣਾ, ਇਹ ਸਤਿ ਮਾਰਗ, ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਪਖੰਡਾਂ ਦੀ ਉਹ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਹਨ। ਫੌਕੇ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਬਿਬੇਕ ਤੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜਾਂ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਨੁਕਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹਨ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਰਮਜਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੋਰਜ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਅਤਿ

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥
 ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥ 1 ॥
 ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ॥ ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ
 ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸੁਖ ਠਾਂਈ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਮਾਟੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤਿ ਕਰਿ ਸਾਜੀ ਸਾਜਨਹਾਰੈ ॥
 ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਮਾਟੀ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਕੁੰਭਾਰੈ ॥ 2 ॥
 ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ ॥
 ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ॥ 3 ॥
 ਅਲਹੁ ਅਲਖੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ਗੁਰਿ ਗੁਣੁ ਦੀਨਾ ਮੀਠਾ ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਸੰਕਾ ਨਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨੁ ਡੀਠਾ ॥ 4 ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ)

ਇਕੋ ਰੱਬ ਦੇ ਨੂਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ, ਇਕੋ ਮਿਟੀ ਦੇ ਸਾਜੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ਉਚੇ ਨੀਵੇਂ,
 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦਰ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਏ? ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਹ ਅਲਹੋਂਣੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।
 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮਿਆ, ਫਿਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ?
 ਕਬੀਰ ਜੀ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਉਠਾਂਦੇ ਹਨ—

ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਰੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥

ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ ॥

ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੁ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥

ਰੱਬ ਦੀ ਅਗੰਮੀ ਸਚਾਈ ਉੱਤੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਪਰਦੇ ਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਕਬੀਰ ਜੀ
 ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਹੰਕਾਰੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜਿਆ ਹੈ :—

ਰਾਗ ਭੈਰਉ :

ਸੋ ਮੁਲਾਂ ਜੋ ਮਨ ਸਿਉ ਲਰੈ ॥

ਗੁਰ ਉਪਦੇਸਿ ਕਾਲ ਸਿਉ ਜੁਰੈ ॥

ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਾ ਮਰਦੈ ਮਾਨੁ ॥

ਤਿਸੁ ਮੁਲਾ ਕਉ ਸਦਾ ਸਲਾਮੁ ॥

...

...

...

ਦਿਲ ਮਹਿ ਕਪਟੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ ॥

ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਏ ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਬੁੱਧ ਤੇ ਫੌਕਟ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਣਾ, ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਚੋਂ ਕਢਣਾ, ਬ੍ਰਹਮਣ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਕਪਟ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾਣਾ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਨਾ । ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦਾ, ਮੂਰਖ ਗਵਾਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਹੋਰ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕੋ ਕੰਮ ਕਰ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ :

ਕਿਆ ਪੜੀਐ ਕਿਆ ਗੁਨੀਐ ॥

ਕਿਆ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨਾਂ ਸੁਨੀਐ ॥

ਪੜੇ ਸੁਨੇ ਕਿਆ ਹੋਈ ॥

ਜਉ ਸਹਜ ਨ ਮਿਲਿਓ ਸੋਈ ॥

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਨ ਜਪਸਿ ਗਵਾਰਾ ॥

ਕਿਆ ਸੋਚਹਿ ਬਾਰੰਬਾਰਾ ॥

(ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ)

ਹੇ ਮਨੁੱਖ ! ਕਿਉਂ ਵਾਧੂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਆਯੂ ਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਉੱਠ ਸਵੇਰੇ ਨਾਮ ਜਪੁ :

ਬਹੁ ਪਰਪੰਚ ਕਰਿ ਪਰ ਧਨੁ ਲਿਆਵੈ ॥

ਸਤੁ ਦਾਰਾ ਪਹਿ ਆਨਿ ਲੁਟਾਵੈ ॥

ਮਨ ਮੇਰੇ ਭੂਲੇ ਕਪਟੁ ਨ ਕੀਜੈ ॥

ਅੰਤਿ ਨਿਬੇਰਾ ਤੇਰੇ ਜੀਅ ਪਹਿ ਲੀਜੈ ॥

ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ ਤਨੁ ਛੀਜੈ ਜਰਾ ਜਨਾਵੈ ॥

ਤਬ ਤੇਰੀ ਓਕ ਕੋਈ ਪਾਨੀਓ ਨ ਪਾਵੈ ॥

ਕਹਤੁ ਕਬੀਰੁ ਕੋਈ ਨਹੀ ਤੇਰਾ ॥

ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਜਪਹਿ ਸਵੇਰਾ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਭਰੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਕਠਿਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਸਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਦੁਰਗਮ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਉਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਥੋੜੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਦੀਰਘ ਵਿਚਾਰ-ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਰਤਿਤਵ

(ਇਕ ਪੁਨਰ-ਝਾਤ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਆਦਿ ਬੀੜ ਸੰਕਲਤ ਕੀਤੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਂ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਜਾਂ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ) ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਸ਼ੇਖ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ੇਖ') ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਕੀਤੇ।¹ ਇਹ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ (ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਰਾਮ ਸਰ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ) ਬੜੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ, ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ (ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਲਿਖਾਰੀ' ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ² ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਮੁੱਲਾ ਭੰਡਾਰ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ³ ਆਖ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੇ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਜੀ (ਸਪੁਤਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ) ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ।

ਸੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਤੁੱਲ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਕੌਣ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਹੀ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਉੱਘਾ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪਾਕਪਟਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਅਤਿ ਸਨਮਾਨਿਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਵੇਂ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ? ਇਹ ਇਕ ਅਚੰਭੇ (ਹੈਰਾਨੀ) ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਨਵੀਂ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਖੋਜ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕ ਭਰਾਂਤੀ (ਭੁਲੇਖਾ) ਰੂਪ ਵਾਧੂ (ਤੇ ਵਿਅਰਥ?) ਮਾਨਸਕ-ਬੌਧਿਕ ਅਭਿਆਸ ਜਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴

ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਦੀ ਕਾਹਲੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ, ਕਿਆਸਬਾਜ਼ੀ, (ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ) ਅਤੇ ਮਨਮਾਨੀ ਰਾਏ ਘੜਨ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ (ਡਾ. ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਪਲੇਠੇ) ਤੇ ਮੁਢਲੇ ਆਲੋਚਕਾਂ-ਖੋਜੀਆਂ, ਮੈਕਾਲਫ, ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ, ਆਦਿ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਮੁਢਲੀ ਸਥਿਤੀ ਲਗ ਪਗ 1930 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।⁵ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਨਿਆਂ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਖੰਡਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ 'ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।⁷

ਪਰੰਤੂ ਅਜੇ ਵੀ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਵੀਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਖੋਜੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਕਿਸੇ ਅਵੇਸਲੇਪਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਨਾ ਭਟਕ ਜਾਣ।

ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਕੌਣ ਸੀ? ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਬਣਿਆ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਇਕ ਗੱਦੀਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਵੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਟੋਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੂਫੀ ਸੀ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਅੱਕੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਹੋਰ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਤਾ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਣ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਚੰਗਾ ਸੁਹਿਰਦ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਚੇ ਸੁੱਚੇ ਧਾਰਮਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖ ਲਈ।

ਉਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ' ਉਪਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੀ, ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਲਕਬ 'ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ' ਜਾਂ ਫਰੀਦ ਦੂਜਾ ਵੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਲਕਬ ਜਾਂ ਉਪਾਧੀ 'ਫਰੀਦ ਅੱਵਲ' ਅਰਥਾਤ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਵੰਡਿਆਈ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ

ਵਡਿਆਈ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਜਾਂ 'ਫੈਜ਼' (ਕਿਰਪਾ) ਦੀ ਦਾਤ ਸੂਰਜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਹਿਸ਼ਮ ਵਾਂਗ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਮੁਢਲੇ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨਾ ਰੀਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮਾਨਤਰ (ਮੁਕਾਬਲ ਤੇ ਮੁਮਾਸਿਲ) ਸੀ।^੧

ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ (ਗੱਦੀਦਾਰ) ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸ਼ਰਣੀ (ਜਾਂ ਰਹੱਸ) ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੌਂ ਰੂਹਾਨੀ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਨ। ਦਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਇਕੋ ਆਤਮਕ ਜੋਤ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ 'ਨਾਨਕ' ਉਪਨਾਮ ਜਾਂ ਕਵੀ-ਛਾਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਇਕੋ ਉਪਨਾਮ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਗੱਦੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਝ ਵਾਲੀ ਰੀਤ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸੂਫੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਝ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਾਲੂ ਹੋਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਫਰੀਦ ਦੂਜੇ (ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਹਰ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ 'ਮਹਲਾ ਪਹਲਾ' ਜਾਂ 'ਮਹਲਾ ਦੂਜਾ' ਆਦਿ ਲਿਖ ਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜੇਹੇ ਕਿਸੇ ਨਿਖੇੜ-ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 'ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਹ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸਕਰ ਗੰਜ ਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਨਿਰਨੇ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਹੋਰ ਦਲੀਲਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—(ੳ) ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਫਰੀਦ ਸਕਰ ਗੰਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਿਲ ਜਾਣੇ, "ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ", "ਤਨ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਥੀਆ", "ਰੋਟੀ ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਦੀ", "ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਗੀਏ ਥਲ ਡੂਗਰ ਭਵਿਓਮ", ਆਦਿ, (ਅ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੂਫੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਣਾ, (ੲ) ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਸਿਖਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਦੀ ਸੁਭਾ-ਵਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ ਆਦਿ, ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ

ਪਰਤੱਖ ਤੇ ਠੋਸ ਗਵਾਹੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਖੀਰੀ ਦਲੀਲ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ? ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਦੋ ਕਾਰਨ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ, ਮੁਢਲੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਚਿਤਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ। ਦੂਜਾ, ਫਰੀਦ ਦੂਜੇ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਣਾ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਟਾਂ-ਦਰਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਫਰੀਦ ਦੂਜਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦੀਖੋਜ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ (1173-1265 ਈ.) ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਥ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਵੀਨ ਨਿਰਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਨਾਲੋਂ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਤੇ ਗਲਪ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਨਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਸਾਬੋਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਚ ਸੰਨ 1706-7 ਈ. ਵਿਚ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੱਥ ਹੈ।
2. ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 112 ਸੁਲੋਕ
3. ਦੇਖੋ ਸਟੀਕ ਸੁਲੋਕ ਫਰੀਦ
4. ਪਿਉਂ ਦਾਦੇ ਜਾ ਖੋਲ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ ॥
ਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ॥
5. ਦੇਖੋ ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, 'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ' 1973, ਪੰਨੇ 1909-10
6. ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ' 1932 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ।
7. 'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ', ਪੰਨਾ 112
8. ਡਾ. ਦੀਵਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਦੂਜਾ ਤਾਂ ਕਵੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੇਖੋ ਮੁਖਬੰਧ 'ਦੋ ਹਰਫ' 'ਫਰੀਦ ਦਰਸ਼ਨ'।
9. ਪੰਨਾ 109.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਕਲਪ

ਪਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਮਾਇਆ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ (ਸਰਗੁਣ) ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਾਪੇਖ (relative) ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ 'ਮਾਇਆ' ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋਂਦ, ਆਤਮਾ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, ਮਾਇਆ ਹੈ।¹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਮਾਇਆ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕਾਂ ਪਾਰਮੇਨਾਈਡੀਜ਼ (Parmenides) ਅਤੇ ਅਫਲਾਤੂਨ (Plato) ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਹੈ ਕਿ "ਦਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ (ਅਣਦਿਸਦੀ) ਸਚਾਈ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ"।² ਮੁਢਲੇ 'ਮੰਤਰਾਂ' ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਾਦੂ ਜਾਂ ਕਾਮਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।³ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ (paradoxical) ਅਤੇ ਸ੍ਵੈਵਿਰੋਧੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਲੱਖਾਇਕ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਤਾਸ਼੍ਰੋਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴ ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਤੇ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਰਜਸ, ਸਤਵ ਅਤੇ ਤਮਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ।⁵ ਮਾਇਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ, ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਗਈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਇਕੋ ਬਕਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ, ਚਿੱਟਾ ਤੇ ਕਾਲਾ ਹੈ, ਕਈ ਬੱਚੇ ਜਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।"⁶ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਕਰੀ ਰੂਪਕ ਮਾਇਆ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਰੰਗ, ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਲਈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ।

ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਦੋਹਰਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧਮਈ ਹੈ, ਇਕ

ਛੁਪਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਛੁਪਾਣਾ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕੋ ਵਕਤ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕਚਿਆਈ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਮਾਇਆ ਇਕ 'ਪਰਦਾ' ਜਾਂ ਦੀਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਓਹਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ "ਕੂੜ ਦੀ ਤਾਲ" ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ "ਸਚਿਆਰਾ" ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁷

ਮਾਇਆ ਦੀ ਇਸ ਪਾਲ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣਾ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾਂ ਅਗਰ ਨਿਕਲਣਾ ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਮਿਊਲਰ ਨੇ ਇਸ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰਨ (transcend) ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਕ੍ਰਿਆ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰੂਪਕ ਤਿੱਤਲੀ ਦੇ ਖੰਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।¹⁸

ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਮਾਇਆ ਉਸ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਥਾਹ ਖਲਬਲਾ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।"¹⁹

ਮਾਇਆ ਜਾਂ 'ਅਵਿਦਿਆ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਕਸ ਮਿਊਲਰ 'Nescience'²⁰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੇਵੀ ਹੇਤੂ (subject) ਲਈ ਕਰਮ (object) ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਸਗੋਂ ਇਕ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਕਸ ਮਿਊਲਰ ਅਨੁਸਾਰ "ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਸਤਿ ਹੈ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਸਤਿ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਆਤਮਾ ਸਤਿ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਅਸਤਿ ਹੈ।"²¹

ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਕਲਪ ਭਾਵੇਂ ਓਪਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਇਕ ਬੋਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤੱਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਅਦ੍ਰਿਤਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਿਰਮੂਲ ਤੇ ਮਿਥਿਆ (illusory) ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸਿੱਧ (empirical) ਸਚਾਈ ਦਾ ਸੂਚਕ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦਵੈਤਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕਤਾ (significance) ਨਹੀਂ। ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ (ਉਪਯੋਗੀ) ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ, ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਗਿਆਨ (Cosmology), ਨੈਤਿਕਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।²² ਮਾਇਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੂਖਮ ਅਸਤਿਤ੍ਵ (ਹੋਂਦ) ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਥੂਲ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਧੂ ਜੇਹਾ ਦਿਖਾਵਾ (superimposed appearance) ਹੈ ਪਰ ਵਿਹਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਂਦ ਤੇ ਦਿਖਾਵਾ

ਕਾਫੀ ਠੋਸ, ਨਿਗਰਾਨ ਤੇ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਜੀਵ ਤੇ ਸਜਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਤਿ-ਰੂਪ ਸਚਾਈ ਦਾ ਹੀ ਬਾਹਰਲਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ।¹³

ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੁੰਦ ਤੇ ਰਹੱਸ ਇਸ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਇਸ ਦਾ ਜਾਦੂਮਈ ਅੰਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਬੰਧੀ ਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਠੱਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ 'ਮਾਇਆ-ਛਲ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ 'ਮਾਇਆ-ਜਾਲ'। ਬੂਠ ਸੱਚ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਹਣੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਝੀ ਵੀ। ਮਨਮੋਹਨੀ ਵੀ ਤੇ ਕਰੂਪ ਵੀ। ਗਰਮਤਿ ਚਿਨ੍ਹਵਾਦ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ 'ਨਾਗਿਨ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿਧ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵਿਸ ਭਰੀ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮਦੀ, ਪਾਲਦੀ ਤੇ ਖੈ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਤੇ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੀ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਸੋਧ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪਜੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਏਕਾ ਮਾਈ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੇਲੇ ਪਰਵਾਣੁ ।

ਇਕੁ ਸੰਸਾਰੀ ਇਕੁ ਭੰਡਾਰੀ ਇਕੁ ਲਾਏ ਦੀਬਾਣੁ ॥¹⁴

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ-ਮਾਈ (ਮਾਇਆ) ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਤੇ ਮਹੱਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤਿੰਨ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੇਡ ਦਾ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਚੱਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਮਾਇਆ ਇਸ ਦਾ ਰਹੱਸਪੂਰਤ ਮੂਲ ਸਾਧਨ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਬਿਖਮ ਐਕਟ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਖਿਆ ਹੈ :

ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਰਚਨਾ ਧੋਹੁ ॥

ਅੰਧੈ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਾ ਤਿਸੁ ਏਹੁ ਨ ਓਹੁ ॥¹⁵

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਖਾਵਾ, ਇਕ ਛਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਲਈ

ਸਮਾਸ "ਛਾਇਆ ਮਾਇਆ" ਘੜਿਆ ਹੈ।¹⁶ ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਛਾ (ਛਾਇਆ) ਵਰਗੀ ਹੈ। ਹੇ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਮਾਸ਼ੂਕ ਦੀ ਕਮਰ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਲੋਕ ਆਖਣ ਕਿ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਮਾਇਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਧੰਨ ਦੌਲਤ" ਇਕ ਖਾਸ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਨ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਹ ਹੈ :

ਇਸੁ ਜਰ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ ਇਨਿ ਜਰ ਘਣੀ ਖੁਆਈ ॥

ਪਾਪਾਂ ਬਾਝੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ ॥¹⁷

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਾਇਆ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਸ ਮਾਇਆ-ਮੋਹ ਹੈ :

ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਮੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਕੀਤੀ ਸੋ ਜਾਣੁ ॥¹⁸

ਅਤੇ

ਇਹੁ ਤਨ ਮਾਇਆ ਪਾਹਿਆ ਪਿਆਰੇ ਲੀਤੜਾ ਲਬਿ ਰੰਗਾਏ ॥¹⁹

ਮਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਮੋਹ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੋਹ, ਘਰ ਬਾਰ, ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮੋਹ, ਮਕਾਨ, ਗੱਲ ਕੀ ਜੋ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਮੋਹ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਪਕੜ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਇਸ ਦੇ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਰਮਾਨ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਦੁਨੀਆ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਸੁਖਿ ਕੀਤੇ ਦੁਖੁ ਹੋਈ ॥

ਗਲਾ ਵਾਲੇ ਹੋਨਿ ਘਣੇਰੇ ਛਡਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਈ

ਮੁੱਖੀ ਮਿਠੈ ਮਰਣਾ ॥

ਜਿਨ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਨ ਨੇੜਿ ਨ ਆਵੈ

ਤਿਨ ਭਉ ਸਾਗਰੁ ਤਰਣਾ ॥²⁰

ਮਾਇਆ ਦੇ ਘਾਤਕ ਅਸਰ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੀ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਇਕ ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਅਤਿ ਦੁਰਬਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰਹੱਸ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰਹੱਸ ਅੰਤਰੀਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਇਆ ਲਈ ਕਈ ਰੂਪਕ ਵੀ ਘੜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ "ਸਰਪਨੀ" "ਮੁੱਖੀ", "ਮੋਖਲੀ", "ਸੂਹਾ ਰੰਗ", "ਸਾਸ ਬੁਰੀ" ਆਦਿ।²¹

ਮਾਇਆ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਮਾਸ ਘੜੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ "ਤ੍ਰਿਬਿਧ ਮਾਇਆ", "ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ", "ਤ੍ਰਿਗੁਣ", "ਤ੍ਰਿਭਵਨ", ਆਦਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ spirit ਅਤੇ energy ਦੇ ਮਿਸ਼੍ਰਣ ਤੋਂ :

ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਰਵਿ ਰਹੇ ਸਿਵ ਸਕਤੀ ਕਾ ਮੇਲੁ ॥

ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਬੰਧੀ ਦੇਹੁਰੀ ਜੋ ਆਇਆ ਜਗ ਸੋ ਖੇਲੁ ॥²²

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਅਗੰਮੀ ਰਹੱਸ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਸੰਕੇਤਵਾਲੀ ਇਸ ਮਾਇਆ-ਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ "ਕੁੰਡਲਿਨੀ"²³ (ਸਰਪਨੀ) ਨਾਮਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਤੱਤ (spirit) ਜਾਗਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਅਸਲੋਂ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਚਰਚਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਿਤ ਤੇ ਮਾਇਆ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ "ਨਿਰਮਲ ਜੋਤ" ਅਤੇ "ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ" ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਦਾ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।²⁴

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. R. Reyna, *Concept of Maya*, p.8.
2. Nikhilananda, *Upanishads*, Vol: I, 51.
3. R. Reyna, *Op,Cit.*, p.5; Cf H. Zimmer, *Myths and Symbols of Indian Art and Civilization*, p. 46 quoted in *Stace, Mysticism and Philosophy*, p. 214,
4. R. Reyna, *Ibid*, p. 7; 'ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' 718.
5. *Brahmasutra* (ed. Radhakrishnan), p. 56.
6. ਉਹੀ (ਸ੍ਰੋਤ, ਉਪ. IV. 5.)
7. ਜਪੁਜੀ, 1.
8. *Collected Works (Vedanta Philosophy)*, p. 5.
9. *Indian Philosophy*, Vol. I, 35.
10. Marx Muller, *Op. Cit.*, p. 90
11. *Collected Works (Ramakrishna)*, p. 90)

12. Nikhilananda, *Op. Cit.*, Vol. 1, 54.
13. Otto, *Mysticism East and West*, p. 3, "Maya superimposes (adhyaropa) upon the reality of the One Being the deceptive multiplicity of the world."
14. ਜਪੁਜੀ, 30.
15. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 15.
16. ਗਉੜੀ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 228.
17. ਆਸਾ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 417
18. ਰਾਮਕਲੀ ਓਅੰਕਾਰ, 48; ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 937.
19. ਤਿਲੰਗ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 721.
20. ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1286.
21. ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਮਲਾਰ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1214; ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਸਲੋਕ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1286, ਮਾਰੂ ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1037; ਗਉੜੀ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 221; ਆਸਾ ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 355
22. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 21.
23. Nikhilananda, *Hinduism*, p. 154 ff.
24. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ਗੁ. ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1038-39.

ਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਰਿਚਯ

ਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸੂਖਮ ਤੇ ਦੁਰਗਮ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉਠਣ ਨਾਲ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਹਰੀ ਕਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਮਨ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ (ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਵੇ, ਨਕਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅਵਸ਼ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ਰਮ (ਮਿਹਨਤ) ਦੀ ਵੀ ਭਾਰੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਰੱਬੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਯਾਚਨਾ (ਤਾਂਘ) ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੱਚੀ ਜਗਿਆਸਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਸੰਬਰ, 1991 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਮੁਨਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੁੱਖੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ' (ਕੁਲ ਪੰਨੇ 800) ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਵੈਦ ਜੀ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਜੀਵਨੀ-ਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰੀ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਵੈਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੈਦ ਜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ-ਆਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦ ਜੀ ਅਤਿ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਮੈਂ 1970 ਤੋਂ 1972 ਤੱਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਬਹੁਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੈਦ ਜੀ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ 1992 ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ

ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੌਰਾਨ ਉਪਜੇ ਜਾਂ ਸੁੱਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਆਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂ। ਆਤਮਕ ਆਵੇਸ਼ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਾਸ ਘੜਿਆ 'ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Introspection ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨਾ। ਕੁਝ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਜੇਹੇ 'ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ' ਦੇ ਦੋ ਇੰਦਰਾਜ (entries) ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ਕ ਮਾਤਰ ਵੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਰਸਤੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਉੱਦਮ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਤਿਹ 'ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ' ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਰਿਚਯ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸ 'ਹਮ ਸੰਤਨ ਕੀ ਰੇਨੁ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਤਿਆਨ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਕੋਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੋਭ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ' ਦੀਆਂ ਸਿਤੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ, 1/1, 8/1, 6/2 ਅਤੇ 23/2 ਹਨ।

1. "ਆਤਮ ਮਾਰਗ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਤੇ ਖਿਖਮ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰ, ਮਿਹਰ, ਕਿਰਪਾ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਚੇਤਨਾ, ਬੁੱਧੀ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ, ਉੱਦਮ ਆਦਿ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਹੰਥਲਾ ਮਾਰਨ ਦੀ ਠਾਨੀ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਉਹ ਵੀ ਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲਗਾਣਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸਵੱਛ ਤੇ ਉੱਜਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। (ਦੇਖੋ ਜਪੁਜੀ, ਪਉੜੀ 20)।

ਸੂਰਤ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਸਿਮਰਨ ਵਲ ਮੋੜਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਰਾਤ ਦਿਨ, ਹਰ ਵੇਲੇ, ਉੱਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ, ਇਹੋ ਢੰਗ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਸਫਲ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗੇ ਗੁਣ (ਸਦਾਚਾਰ) ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ (ਜਪੁਜੀ, 21) ਚੰਗੀ ਕਰਣੀ, ਸੁਭ ਕਰਮ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ, ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ, ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ, ਮਨੋਂ ਤਨੋਂ ਲੱਗ ਕੇ ਸੰਤੋਖ, ਧੀਰਜ, ਜਤ ਸਤ, ਖਿਮਾ, ਦਇਆ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ, ਮਿੱਠਾ ਸੁਭਾ, ਆਪੇ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਸੰਜਮ, ਸੰਕੋਚ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਤਮਕ ਰਸਤਾ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਭੋਬਲ ਭੂਸੇ ਖਾਂਦਾ, ਦੁਖਿਧਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੌਣਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਬੋਲਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਗਵਾਈ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼) ਹਰ ਵੇਲੇ ਦਾਸ-ਭਾਵ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸਦਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਸੈਂ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

2. "ਆਤਮਾ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆ ਬਾਹਰ ਵਲ ਦੌੜਨ ਦੀ ਹੈ, ਸਰੀਰਕ ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ। ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੈ, ਭਟਕਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਵਡਾ ਦਵੰਦ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਵਰਜ ਕੇ, ਰੋਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਠਹਿਰਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੇ ਇਸ ਦਵੰਦ ਕਾਰਨ ਮਨ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਸੁਰਤੀ ਜੋੜ ਕੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਸਲ ਕਰਤੱਵ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨੂੰ ਜਗਾਣਾ। ਸੁਰਤ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੇਲ, ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ, ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣਾ—ਇਹੋ ਜੁਗਤ ਨਾਮ ਜਿਨਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਮਨ ਇਕ ਧੁਰੇ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਏ, ਮਨ ਦੀ ਸੂਈ (Compass) ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਵਲ ਝੁਕੀ ਰਹੇ। ਵਿਗਲੇ ਸਮੇਂ ਸਫਰ ਵਿਚ, ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ, ਉੱਠਦੇ ਬੈਠਦੇ, ਸੌਂਦੇ ਜਾਗਦੇ, ਸੁਰਤੀ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਚਲਦੀ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਸਿਰਫ ਓਪਰੀ ਤੇ ਗੌਣ ਜਾਂ ਦੁਜ਼ੈਲੀ (Secondary) ਕਿਰਿਆ ਬਣਿਆ ਰਹੇ, ਅਸਲ ਕੰਮ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਜਾਪ ਦਾ, ਸਦਾ ਜਾਰੀ ਰਹੇ, ਸੁਤੇ ਸਿਧ, ਸਹਿਜੇ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਚੌਥਾ ਪਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਨ, ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵਾਧੂ ਚਸਕਾ ਹੈ। ਸੰਤੋਖ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੀਰਜ, ਹੋਸਲਾ, ਠਰੰਮਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਕਾਹਲੀ, ਸਹਿਜ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ('ਅਲਤਾਜੀਲ ਕਾਰੁਲ ਸ਼ਿਆਤੀਨ')

ਆਤਮ-ਤਤ ਦੀ ਲਖਤਾ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਿਰੋਲ ਆਤਮਾ-ਤਤ ਹੈ, ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ,

ਕਾਡਨ-ਕਾਰਜ-ਸੰਗਲੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਇਕ ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਪਰੰਪਰ ਸ਼ਕਤੀ । ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ—ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ । ਇਹੋ ਲੱਛਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ, ਇਹ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆ, ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਹੈ, ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ, ਛਲਾਵਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ 'ਮਾਇਆ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੋ ਲੋੜ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਵਰਤ ਕਰਨ ਦੀ, ਸੁਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ । ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਧੀਰਜ, ਖਿਮਾ, ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨੇਕੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਪਜ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਈਰਖਾ, ਦਵੇਖ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ, ਨਿੰਦਾ, ਹਿੰਸਾ, ਹਉਮੈ, ਇਹ ਸਭ ਮਨ ਨੂੰ ਭਟਕਣ ਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਵਲ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਆਤਮ-ਤਤ, ਸਰੀਰ, ਮਨ, ਸੰਸਾਰ, ਜੀਵਨ, ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਨਿਰਮੋਹ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਹਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਅਰ ਇਹ ਸੀ :

ਦਿਲ ਮੇਰਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੈ ।

ਦੋਸਤੋਂ ਕੀ ਇਸ਼ਕ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ?

ਉਦੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਸੰਕੇਤ ਆਤਮ-ਤਤ ਦੀ ਲਖਤਾ ਵਲ ਹੀ ਸੀ ।"

3. "ਅੱਜ ਫਿਰ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਆਤਮਕ ਗਿਲਾਣੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਕਾਫ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ । ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜਦੇ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ । ਦੁਬਿਧਾ ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਚਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਰੱਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ (ਦੇਖੋ ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ) ਦੋ ਤਰਫਾਂ ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਧਿਰਾਂ, ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਰਾਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੁਚੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਸ ਕਸ ਮਾਣਨ ਦੀ ਤੇ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋਣ ਦੀ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਤਮਕ ਸੂਝ ਜਾਂ ਅੰਤਹ-ਕਰਨ ਵਲੋਂ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨ ਦੀ, ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦੀ । ਇਹ ਦਵੰਦ, ਦੁਚਿਤੀ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਉਪਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਇਹ ਦਵੰਦ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ? ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ । ਫਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਅਗਵਾਈ । ਉਹ ਸੱਚਾ ਰਸਤਾ ਸੁਝਾਏ ਤਾਂ ਕੰਮ ਬਣੇ । ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸੁੱਝਦਾ ਨਹੀਂ । ਰਾਹ ਸਾਫ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੋਧ ਮਿਲੇ । ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ, ਗਾਫਲ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਇਕ-ਚਿੱਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਏ । ਇਹ ਸਾਤਾ ਕਾਰਜ ਅਤਿ ਬਿਖਮ ਹੈ । ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ, ਫਿਰ ਇਸ ਜਨਮ ਦੇ ਕੀਤੇ ਪਾਪ ਕਰਮ, ਕੁਕਰਮ, ਇਹ ਸਭ ਮਿਲ ਕੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮੰਦੇ ਦਾ ਮੰਦਾ ।

ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ, ਗੰਭੀਰ ਹੋਣਾ ('ਵਖਤੇ ਉਪਰ ਲੜ ਮੂਏ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ), ਚੰਗਾ ਸਦਾਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨੇ। ਫਿਰ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਰੰਗ ਤੇ ਮਸਤੀ ਵਿਚ, ਮੈਵੇਂ ਰਸਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਾਰੂ ਨਹੀਂ। ਨਾਮ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ, ਮਨ ਮਤ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ, ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਤਲੀ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲੇ, ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

4. "ਅੱਜ ਦੇ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ : ਮਨੁੱਖ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਉਤਰ ਇਹ ਸੁੱਝਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ (i) ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ (ii) ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਅਤੇ ਰੋਗੀ ਦਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ, ਵਾਧੂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਹਉਮੈ, ਹੰਕਾਰ, ਵਾਧੂ ਵਹਿਮ ਭਰਮ (ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਉਲਾਰੂਪਨ ਆਦਿ। ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਫਿਕਰ ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾਰੀ, ਹਾਦਸਾ, ਮੌਤ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਫਰਤ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨੀ (ਭਾਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਲੀ), ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੇਵਫਾਈ ਜਾਂ ਧੋਖਾ, ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਆਦਿ।

ਇਸ ਮੰਦ-ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ (negative) ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਕਰਮਕ (positive) ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ (ਤਬਦੀਲ) ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਖਿਲਾਰ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅੰਦਰ ਡਰ ਤੇ ਫਿਕਰ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਲਾਜ ਮਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅੱਗ ਨਾਲ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਓਟ, ਨਾਮ ਦੀ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਦਾ ਓਹਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਾਰੂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਨਿਮਾਣਾ ਤੇ ਆਪਾ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੇਬੱਸ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ। ਨੀਅਤ ਪੱਕੀ ਕਰ ਲਵੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਨਾ ਤੱਕੇ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਤੇ ਮੰਨੇ। ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਪਾਠ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਜਾਂ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਲਾਜ ਨਾਮ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਫੁਰਮਾਣ ਹੈ :

ਏਕ ਆਸ ਰਾਖਹੁ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥

ਸਰਬ ਰੋਗ ਨਾਨਕ ਮਿਟਿ ਜਾਹਿ ॥ (19,1)

ਪੁਨਾ : ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਦੁ ਨਾਮੁ ॥

ਕਲਿਆਣ ਰੂਪ ਮੰਗਲ ਗੁਣ ਗਾਮ ॥ (9,5)

ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਅਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ
ਨਿਕਲ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖੀ
ਮਨ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ
ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੈ :

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸਰੋਸਟ ਧਰਮੁ ॥

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ ॥ (3,7)

7734

GURUKUL KANGRI LIBRARY	
Accession No.	
Class No.	547/678
Vol. No.	
Page No.	
Author	
Editor	

